

Genom bebyggelsen upplever vi vår historia, våra rötter, grunden till vår kultur och identitet. I Arboga har man bott och verkat i mer än 700 år. Gatorna är de samma då som nu. Gator som har trampats av franciskanermunkar, tiggare, Hansans handelsmän, hantverkare, kungar och adelsmän, drängar och pigor. Varje gata är historisk mark där endast fantasin sätter gränser för vad som kan ha utspelat sig. Händelser som nu ligger nedgrävda i det metertjocka kulturlager som vi idag går omkring på.

Runt gatorna har byggnader rests och rivits, byggts om, till och på. Med tiden har en finstämd mosaik av olika bebyggelsemiljöer från skilda epoker uppstått.

Denna skrift uppmärksammar och berättar stadens bebyggelsehistoria, reflekterar över dess betydelse samt formulerar riktlinjer för dess värnande. Förhoppningen är att skriften ska väcka intresse och locka till nya upplevelser. Staden är en historiebok och ett konstverk som vi alla fritt kan röra oss i.

”Utan tvekan kan sägas att detta är det bästa som skrivits kortfattat om staden och dess utveckling.”
Magnus Hagberg Arboga Museum

”Publikationen beskriver på ett intressant och lättillgängligt sätt Arbogas bebyggelsehistoria från medeltid fram till idag.”
Krister Ström och Rolf Hammarskiöld
Västmanlands läns museum

”Sammanfattningsvis är programmet ett gott exempel på en modern bevarandeplan där ny teknik och nya antikvariska metoder tillämpas.”
Fredrik Meurman och Birgitta Cedenbåg
Länsstyrelsen i Västmanlands län

”Väldigt trevligt och föredömligt.”
Leif Johannesson Riksantikvarieämbetet

”Den genomgång som gjorts över Arbogas stadskärna är mycket ambitiös, väl presenterad och kan ses som ett föregångsexempel.”
Mirja Ranesköld Boverket

Arboga Stadskärna

Bebyggelsehistoria och Byggnadsordning

Arboga Stadskärna Bebyggelsehistoria och Byggnadsordning

Redaktör: Per Granlund Författare: Göran Oldén

Redaktör: Per Granlund

Författare: Göran Oldén

Arboga stadskärna

En bebyggelsehistorisk återblick
och

Ett förhållningssätt till stadskärnans karaktärsdrag

Arboga kommun

Innehållsförteckning

Bebyggelsehistoria

Företal	sidan	4
Inledning, bakgrund och uppdrag		6
Stadens historia och dess bebyggelse		8
Medeltidsstaden		10
Handels- och hantverksstaden		16
Industrialismens stad	Liberalismens stad	23
	Den funktionella staden	28
Stadens rum		34
Stadens grönska		38
Stadens funktioner		40
1998 års bebyggelseinventering		41
Kulturhistoriskt värde		42
Lagstiftning		45

Byggnadsordning för Arboga stadskärna

Historiska årtal	61
Omtalade produkter, personer och litteratur	62
Bebyggelse	63
Litteratur, Arkiv och Kartor	64

REDAKTÖR: Per Granlund på uppdrag av kommunfullmäktige i Arboga kommun

TEXT OCH GRAFISK FORM: Göran Oldén

FOTO: Kjell-Åke Jansson, Reinold Carlsson, Göran Oldén och Per Granlund

KARTOR: Lantmäteriverket i Gävle och Arboga kommuns kartarkiv

OMSLAG: Utsnitt ur karta över Arboga stad, J Karlsten 1688

TRYCK: Ljungföretagen Tryckeri AB 2000, reviderad upplaga maj 2001

ISBN 91-631-0414-8

2:a upplagan 2001

Företal

(från Gamla Svenska Städer 1908)

Våra städer genomgå för närvarande i samband med hela samhällsutvecklingen en hastig förändring, en utvidgning och en omdaning, hvarvid tidens nya kraf och nya medel för dessas tillfredsställande verka nedbrytande på det gamla.

Fordringarna på större koncentrerings, på mera luft och ljus, på snabbare förbindelser stadsdelarna emellan, på större bekvämlighet med mera å ena sidan, samt å den andra nya byggnadstyper och konstruktionsmetoder, nya och utvecklade kommunikationsmedel och mycket annat ge åt våra städer, deras moderna prägel. Ju mer en stad har möjlighet till utvidgad industriell eller merkantil verksamhet, ju mer den af denna eller andra orsaker »går framåt« dess hastigare ändras den gamla stadsprägel. Men vid denna förändring, som på många håll försiggår med en rent våldsamt hastighet, förlora vi mycket af gammal karaktäristisk stadsbyggnadskonst, af intressanta historiska och arkitektoniska minnesmärken och frågan är: ger det nya full ersättning för det förlorade?

Vid våra städers ombyggnad söker man i främsta rummet tillgodose de rent praktiska behofven, och först sedan dessa så vidt möjligt blifvit tillfredsställda, ser man efter, om något kan göras för trefnaden och skönheten, och det är vanligen ej mycket. Det som vår tid skänker en stad af sitt eget blir ej ersättning för hvad den tagit från sina föregångare. Otaliga skönhetsvärden ha sålunda förlorats, för hvilka ej ny valuta gifvits.

Afsikten med samlingsverket – Gamla Svenska Städer – är att i bild bevara något af det, som i våra städer försvinner af gammal stads- och byggnadskonst, samt genom framvisande af hvad vi ännu däraf äga kvar, för detta väcka kärlek och förståelse samt därigenom från förstörelse rädda hvad ännu räddas kan. Äfven om vi på byggnadskonstens område i våra städer, synnerligen de mindre, ej äga många betydande skapelser, ha vi dock så mycket af god, enkel och från historisk synpunkt intressant byggnadskonst, att den är väl värd vår omvårdnad. Och skola vi kunna åt våra städer bevara något af den trefnad, lugn och idyll, som förr utmärkt dem och som dock ej helt skall behöfva försvinna, äfven om nya, moderna kraf skola tillgodoses, är ett bevarande af gamla karaktäristiska stadsdelar önskligt och ett studium af de gamla stadstyperna nödvändigt.

Vi sträfva nu på det arkitektoniska området efter former, som, på samma gång de tillfredsställa vår egen tids nya eller utvidgade anspråk, ha samband med vår äldre svenska byggnadskonst, så att det nya fortfarande har kvar sina rötter i den svenska jorden. En samling bilder från gamla svenska städer skall ge åt denna sträfvan kraft och rikare medel. Från flera synpunkter har detta samlingsverk alltså sin stora betydelse. Det är att hoppas, att denna betydelse uppskattas ej blott af ett litet intresserade fåtal, utan af den stora allmänheten såväl af dem, som inom samhällena blifvit satta att leda dessas utveckling, som af dem, hvilka blott där bygga och bo.

Svenska Teknologiföreningens Afdelning för Byggnadskonst genom dess kommité:

Sigurd Curman
Fil.Lic.

Axel Nilsson
Intendent Nordiska museet

C. Westman
Arkitekt

Ragnar Östberg
Arkitekt

Kasper Sahlin
Stadsarkitekt, Stockholm

Vidstående företal är inledningen till 1:a häftet i samlingsverket Gamla Svenska Städer som gavs ut 1908. En av de städer som behandlas är just Arboga. Trots att företalet är skrivet för snart 100 år sedan är det en passande inledning även till denna skrift som inleds med en bebyggelsehistorisk återblick och en beskrivning av karaktärsdragen i de bebyggelsemiljöer som speglar olika epoker i Arboga stadskärnas historia. Syftet har varit att, utifrån denna beskrivning, formulera en gemensam syn för hur Arbogas särart ska tillvaratas i stadens fortsatta utveckling, så att även kommande generationer ska få möjlighet att känna igen och känna stolthet över de värden som representeras av staden Arboga.

Då, 1908, var den kanske dittills mest expansiva perioden i Sveriges historia på väg att plana ut. Städernas befolkning hade fördubblats på bara några årtionden och den »idylliska« svenska trästaden var på väg att, i rasande fart, ersättas av den nya stenstaden. Överallt i våra stadskärnor revs det för fullt för att få »ljus och luft« och de nya byggnaderna som uppfördes kom att bryta abrupt både i uttryck och skala från den äldre bebyggelsen. En period således inte alls olik den vi just har lämnat bakom oss, nämligen rivningarna under innerstadssaneringarnas dagar på 1960- och 1970- talen.

I tider av samhällsförändring, expansion och framtidstro finns en tendens att nedvärdera det gamla. Rivandet blir på så sätt en akt av triumf över en övervunnen tid. Så har det varit sedan forntiden. Lika säkert åtföljs en sådan period av besinning och saknad efter det som gått förlorat.

Då, 1908, spirade nationalromantiken. Idag söker vi åter våra rötter och intresset för byggnadsvård har aldrig varit större. Vår förhoppning är att genom en Byggnadsordning bana väg för en långsiktig strategi, som värnar den äldre bebyggelsen samtidigt som det bereds möjligheter för utveckling. Arboga ska leva med i tiden. Vår tid ska också dokumentera sig i bebyggelsen men inte på bekostnad av, utan i samklang med, stadens vackra och trivsamma kulturmiljöer.

På uppdrag av Arboga kommun

Per Granlund
Stadsarkitekt

Göran Oldén
Bebyggelseantikvarie

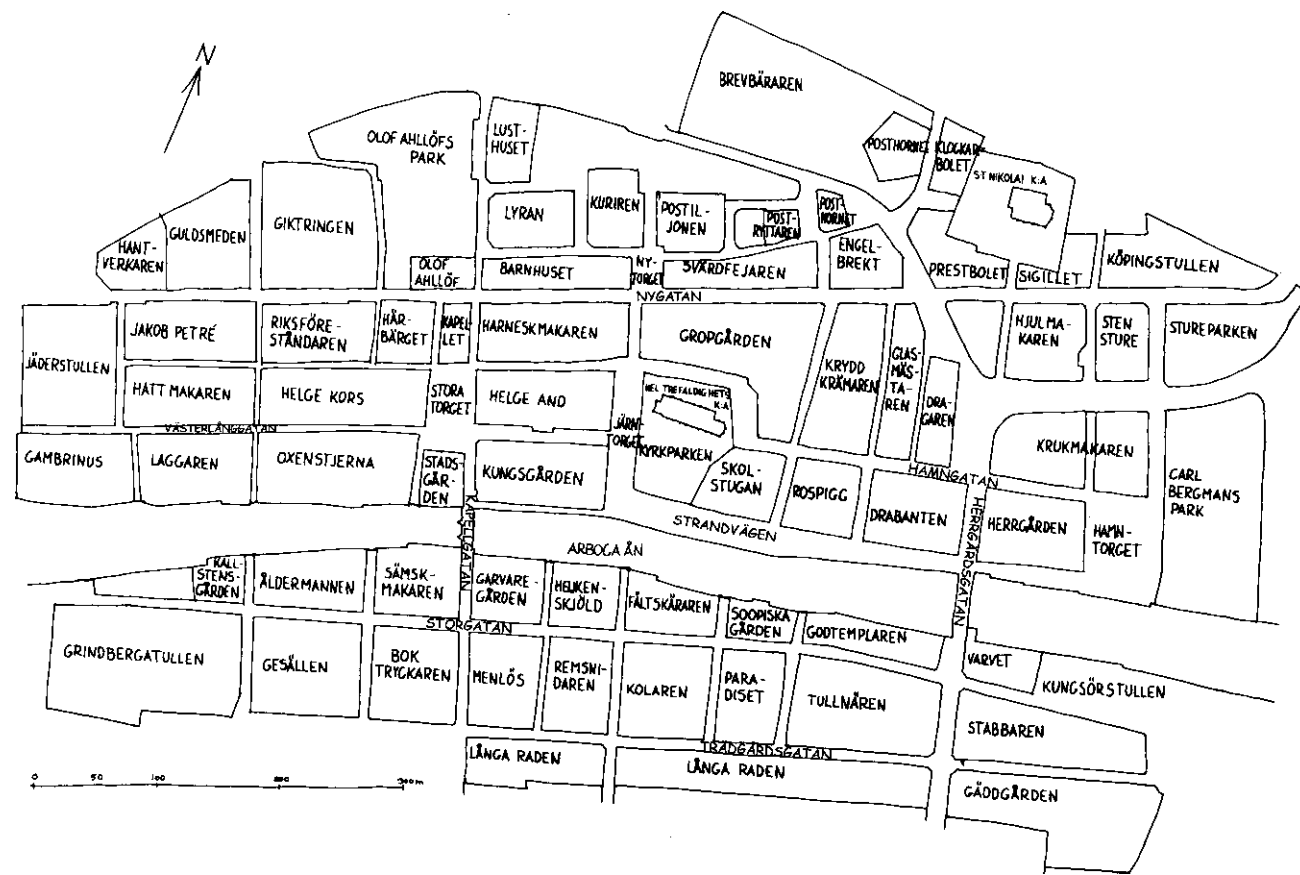
Inledning, bakgrund och uppdrag

Arbogas innerstad tillhör en av landets absolut äldsta och mest välbevarade stadskärnor. Den medeltida stadsplanen och bebyggelsen samt det stora inslaget av bevarad trähusbebyggelse är av betydelse för det europeiska kulturarvet. På nationell nivå är stadskärnan klassad som riksintresse för kulturmiljövården.

För att ta till vara och utnyttja de värden som finns i den vackra innerstaden har kommunstyrelsen gett stadsarkitekten i uppdrag att utarbeta en byggnadsordning för stadskärnan. Denna ska ange ett förhållningssätt till karaktärsdragen i den bebyggelse och de miljöer som speglar olika epoker i stadskärnans historia. Byggnadsordningen ska ingå som en del i den kommande översiktsplanen. Som delfinansiär av projektet har Länsstyrelsen i Västmanlands län medverkat.

Skriften inleds med en bebyggelsehistorisk återblick. Kunskap om den befintliga miljöns värden och kvaliteter är en förutsättning för bevarande och byggnadsvård. Denna kunskap är också avgörande för hur ny bebyggelse på ett harmoniskt och rättvisande sätt ska kunna infogas i stadskärnan så att stadens identitet och karaktär inte går förlorad utan istället utvecklas. En stads karaktär speglas emellertid inte bara genom bebyggelsen utan i minst lika hög grad av de offentliga rum som bildas mellan kvarteren dvs stadens gator, torg och parker. Byggnadsordningen syftar därför också till att de olika offentliga rummens karaktärer vårdas och stärks.

Som underlag för denna skrift har bland annat en totalinventering av stadskärnan genomförts. Inventeringen kommer att redovisas i digital form och vara tillgänglig på Internet.

Kartbilden visar de inventerade kvarteren i Arboga stadskärna.

Målsättning för stadskärnans bevarande och utveckling

Arboga stadskärna är en kulturhistoriskt och socialt värdefull miljö av riksintresse som skall bevaras, vårdas och återanvändas i största möjliga omfattning.

Den blandning av olika funktioner och verksamheter som nu kännetecknar stadskärnan skall behållas och utvecklas.

Det är speciellt viktigt att dess nuvarande roll som handels- och servicecentrum får vara kvar.

Boendet bör öka genom att plats anvisas för ny bebyggelse.

Alla förändringar bör föregås av omsorgsfull och kvalificerad projektering så att varsamhetsaspekten på de befintliga miljöerna kan definieras och beaktas.

Stadens historia och dess bebyggelse

Den svenska stadens historia sträcker sig mer än tusen år tillbaka i tiden. Under denna period har förnyelsen och förändringen av våra stadskärnor oftast skett mycket långsamt, ibland knappt märkbar under flera livsåldrar. Under vissa expansiva skeden i samhällsutvecklingen har emellertid förändringarna varit mer omvälvande.

Det går därför att urskilja olika epoker i städernas utveckling. I detta avseende skiljer sig inte Arboga från övriga städer, men det speciella med Arboga är att stora delar av bebyggelsen från tidigare epoker fått leva vidare.

Den främsta orsaken till detta är att Arboga klarat sig från stora stadsbränder. Sådana drabbade nämligen flertalet andra städer i omgångar fram till 1900-talet.

Arbogas sista stora stadsbrand inträffade på den södra sidan av ån 1650 och den centrala norra

stadskärnan har inte brunnit sedan 1513. Stadskärnan kan därför visa upp en unik mångfald och kontinuitet i bebyggelsen med inslag från samtliga avgörande epoker.

Med utgångspunkt från hur det svenska samhället varit organiserat kan, lite förenklat, följande stadstyper urskiljas:

MEDELTIDSSTADEN (CIRKA 1000-1530)

HANDELS- OCH HANTVERKSSTADEN (CIRKA 1530-1860)

INDUSTRIALISMENS STAD (CIRKA 1860-1980)

Den sistnämnda kan i sin tur delas upp i:

LIBERALISMENS STAD (CIRKA 1860-1930) vilken erbjöd helt nya möjligheter för individen, näringarna och handeln.

DEN FUNKTIONELLA STADEN (CIRKA 1930-1980) som främst är kopplad till byggandet av det svenska folkhemmet och bilsamhället.

Stadskärnan kan visa upp en unik mångfald och kontinuitet i bebyggelsen med inslag från samtliga avgörande epoker. (Fd Sparbankshuset)

Den måttfulla staden har uppmärksammats som en kvalitet som har sin givna plats i det framtida samhället. (Arboga stadskärna 1998)

Gemensamt för alla stadstyper är att kommunikationerna och tillgången av produktionsmedel (varor, kapital och arbetskraft) haft avgörande betydelse för fortlevnaden och utvecklingen.

För närvarande genomgår vårt samhälle åter en stor förändring där bland annat informationstekniken och tankar om en hållbar utveckling står i fokus. Hur detta kommer att påverka våra städer vet vi fortfarande mycket lite om, men den »idylliska« småstaden eller den måttfulla staden har uppmärksammats som en kvalitet som har sin givna plats i det framtida samhället.

Avsikten med denna historiska resumé är att beskriva Arbogas bebyggelsehistoria utifrån ett nationellt

perspektiv. En stads utveckling styrs ju i allra högsta grad av nationella beslut och strömningar i tiden. En allmän förståelse för den svenska stadens historia är därför ett viktigt redskap inför framtiden. Historien upprepar sig brukar man ju säga. Att blicka bakåt blir därmed också ett sätt att se framåt.

Ytterligare skäl till att beskriva Arboga utifrån ett nationellt perspektiv är att Arboga tillhör en av rikets mer intressanta städer ur kulturhistorisk synpunkt. Dessutom har åtskilligt redan skrivits om den spännande och intressanta lokalhistorien.

För vidare fördjupning i denna hänvisas därför bland annat till ARBOGA STADS HISTORIA DEL I OCH II, ALLA TIDERS ARBOGA samt inte minst HEMBYGDSFÖRENINGEN ARBOGA MINNES ÅRSBÖCKER.

Medeltidsstaden

Stadens uppkomst

Våra första städer har sina rötter i medeltiden och kan oftast inte spåras längre tillbaka än till 1000-talet. Staden är därmed en av de nya viktiga institutioner som, tillsammans med kyrkan, kungamakten och den organiserade internationella handeln, markerar övergången från forntid till medeltid i vårt land.

Forskare anser numera att flertalet av dessa första städer var planerade. De hade alltså inte tillkommit spontant och hade heller inte sitt ursprung i vikingatidens centralorter. Därmed inte sagt att dessa städer anlades enligt en färdig stadsplan, men det fanns ett övergripande (nationellt) syfte bakom etableringen och i de flesta fall var det även frågan om en mycket medveten planläggning.

Mycket tyder på att Arboga tillhör en av våra allra första medvetet planlagda städer. Den äldsta beva-

Det äldsta profana stenhuset i Arboga. Byggnaden ägdes under 1400-talet av borgmästaren Lasse Björnsson. (Västerlånggatan 6)

rade kartan från 1660-talet tillsammans med bevarade medeltida byggnader och byggnadsrester samt resultat från arkeologiska utgrävningar och uppgifter i de rådstuguprotokoll (Arboga stads tänkebok) som finns bevarade från 1451 tyder alla på en ursprunglig eller mycket tidigt reglerad rutnätsstadsplan av nordtysk modell.

Arkeologen Johan Anund drar följande slutsatser i skriften MEDELTIDA BEBYGGELSE OCH REGLERING I ARBOGA.

»Den tidiga regleringen avspeglas även av undersökningsresultat från kvarteret Klingsmeden, där förändringarna verkar ha utförts vid en tidpunkt som genom dendrokronologi har bestämts till 1280-talet.«

»En viktig slutsats vid utvärderingen av denna (kv Harneskmakaren) och andra undersökningar i området är att regleringen av bebyggelsestrukturen har utförts redan under högmedeltid (cirka 1300-1350). Om denna slutsats är relevant även för övriga kvarter är den smått sensationell. Större regleringar av de mellansvenska städerna under 1600-talet är välkända, men för tidigare perioder är sådana åtgärder mycket ovanliga.«

Arbogas ursprungliga delar ligger på den norra sidan av Arbogaån vid den innersta punkt till vilken ån var segelbar, det vill säga nuvarande Kapellbron.

Det var kungamakten, kyrkan eller stormän inom rikets ledande skikt som var drivande vid anläggningen av de första städerna. Staden blev ett maktmedel för att få kontroll över de ekonomiska intressena i omlandet – för att bevaka, beskatta och styra varuhanteringen – liksom de politiska, juridiska och kyrkliga funktionerna.

Här lades också grunden till det övergripande sociala samhällsansvaret genom inrättandet av hospital och helgeandshus (den tidens ålderdoms- och fattighem). Genom staden byggdes staten.

Rådhuset var centralpunkten i den medeltida staden. (Rådhuset)

Arbughæ

Våra äldsta medeltida städer tillkom som nämnts kring 1000-talet, men det stora genombrottet skedde först i början på 1200-talet. Mälardalens stadskulturer härstammar i allt väsentligt från denna tid. Orsaken var den tilltagande handeln, framförallt med järn från Bergslagen, och behovet av omlastningsplatser. Vi vet att inslaget av tyska köpmän och bergsmän var stort i dessa städer och att städernas administration organiserades efter tyskt mönster med borgmästare, rådmän och gillen.

Från mitten av 1300-talet planlades också dessa städer företrädesvis efter tyskt mönster i form av ett organiskt rutnät med de gemensamma rummen i form av rådhusstorg och kyrkplats. Den förste till namnet kända arbogabon är för övrigt just en tysk köpman »Gelbricht, mercator in arbuga« som 1293 får en fordran godkänd i ett testamente.

Under 1200-, 1300- och 1400-talen låg Östersjöhandels centrum i Nordtyskland (Hansaförbundet)

med förgreningar i gillen som tyska handelsmän bildade i utländska handelscentra. Inrättande av nya stödjepunkter inom handeln tillhörde strategin. Järnet var en åtråvärd handelsvara, framförallt för vapentillverkning, varför Bergslagen blev en välkänd plats ute i Europa vid den här tiden. En utveckling som skulle leda fram till att den övervägande delen av det europeiska vapenstålet kom att produceras i Bergslagen.

Kanske var det till och med så att det var tyska bergs- och handelsmän som med kungamakten överinseende drev fram anläggandet av den handelsstation som fick namnet Arbughæ (åbåge). Detta skulle i sådant fall förklara varför Arboga så tidigt som vid slutet av 1200-talet fick en konsekvent genomförd stadsplan helt efter de nordtyska förebilderna.

Den äldsta bebyggelsen i centrala Arboga kan emellertid vara äldre än så. I kvarteret Helge Kors har man nämligen funnit trärester av en rustbädd och en brunn som anses vara från tidig medeltid.

Kyrkan

Till stadsväsendet bidrog också kyrkan som även den hämtade sina kulturformer nerifrån Europa. Klosterörelsen med sina anläggningar bildade en egen samhällsstruktur i städernas utkanter. I Arboga lät franciskanerorden, som har sitt ursprung från Assisi i Italien, anlägga ett kloster på 1280-talet.

Den främsta byggnaden var naturligtvis klosterkyrkan (nuvarande Heliga Trefaldighets kyrka) som byggdes i gråsten och tegel och stod färdig i början på 1300-talet. (Kyrkan har därefter genomgått två stora förändringar på 1400- och 1600-talen).

Urkundligt är klosterörelsen i Arboga belagd genom ett testamente från 1286 av riddaren Karl Estridsson där »fratribus (bröderna) in Arbugæ« uttryckligen nämns. För övrigt också den äldsta skrift där namnet Arbugæ finns nedtecknat.

Detta talar för att det redan på 1280-talet fanns en stadsbildning med tillväxtpotential vid Arboga-

ån eftersom franciskanerordens strategi var att anlägga nya kloster just i sådana lägen. Det är spännande att tänka sig att det på gatorna i den lilla staden Arbugæ, med bara några hundra invånare (mindre än 1000), vid den här tiden talades både tyska och latin.

Arbogas äldsta bevarade byggnad är också en kyrka nämligen Uppkyrkan (nuvarande Sankt Nicolai kyrka) som troligtvis stod färdig redan i början av 1200-talet. Denna imponerande stenbyggnad vittnar om att Arbogatrakten också före uppsvinget i samband med järnhanteringen måste ha varit en förhållandevis välmående jordbruksbygd.

Under medeltiden byggdes ytterligare några kyrkor, Sankt Olofs kyrka och Sankt Nicolai kyrka som båda försvunnit samt Helgeands kyrka (nuvarande rådhuset) och Helga Kors kapell som står i Ahllöfsparken.

Klosterörelsen med sina anläggningar bildade en egen samhällsstruktur i städernas utkanter. (Heliga Trefaldighets kyrka)

Arbogas äldsta bevarade byggnad stod färdig redan i början av 1200-talet. (Sankt Nicolai kyrka)

Till nuvarande Kapellbron i Arbogaån var så långt västerut man kunde segla.

Stadsväsendet

Stadsväsendet i Sverige började regleras (stadfästas) först under 1200-talet genom att vissa orter tilldelades stadsprivilegier. Senare, 1357, kodifierades de också efter tysk köpstadsförebild genom en särskild lag, Magnus Erikssons stadslag.

I stadslagen framgår det bland annat att Arboga var en av rikets mer betydande städer.

Något stadsprivilegiebrev från den här tiden finns emellertid inte bevarat för Arbogas räkning (det äldsta är från

1480) och det äldsta stadssigill vi känner dyker upp på ett brev först 1330.

Sigillet föreställer, icke förvånande, en örn med utslagna vingar enligt tysk förebild och är det sigill som staden fortfarande använder sig av.

Arbogas stora betydelse under medeltiden är emellertid oomtvistat. Detta framgår inte minst av alla de kyrko-, herre-, riks-, riksdags- och rådsmöten som förlades hit från slutet av 1200-talet och ända fram till utgången av 1500-talet.

Allmänningsgatan som väster om torget löper. (Västerlånggatan)

Grunden för stadens uppkomst var emellertid det strategiska läget. Kommunikationerna har alltid haft avgörande betydelse för städernas placering. De första mälarstäderna förlades därför företrädesvis till åmynningar där vatten och landkommunikationer möttes. Av förklarliga skäl var sjöfarten avgörande. Mälaren var den viktigaste handelsvägen som nådde in i det inre av Svealand.

Till nuvarande Kapellbron i Arbogaån var så långt västerut man kunde segla. Här skulle senare också huvudvägen genom Västmanland passera, men viktigare än den var säkerligen närheten till Bergslagen.

Via bland annat Arbogaån och närliggande vattendrag kunde man nå ner från järnbruken i Nora-skog och Linde bergslag. Inte på sommaren men väl på vintern med häst och släde.

Arboga blev därmed den naturliga utskeppningshamnen för det eftertraktade järnet från dessa bergslager. Med detta följde ett privilegium som skulle komma att bestå tills Nora och Lindsberg fick egna stadsrättigheter 1643 och tills konkurrensen togs upp av Örebro i och med Hjälmare kanals färdigställande 1639.

Arboga tillhör den handfull städer som i någon omfattning har kvar medeltida bebyggelse.

Byggnaderna är: Sankt Nicolai kyrka, Heliga Trefaldighets kyrka, Helga Kors kapell, Rådhuset (tidigare Helge And's kyrka), 1 stenhus i Olof Ahllöfs Park, 3 tegelhus i kv Helge Kors, 1 tegelhus i kv Kapellet, 1 tegelhus i kv Riksföreståndaren och 1 tegelhus i kv Oxenstjärna.

Vidare finns under marknivå ett imponerande antal gråstens- och tegelkällare samt ett till stora delar utforskat kulturlager.

Till detta ska läggas en sällsynt välbevarad stadsplan. Allt vi idag känner pekar på att det rätvinkligt upplinjerade gatusystem (med torget som samlande centrum) som lades ut vid slutet av 1200-talet, är samma gator som vi fortfarande idag vandrar på, 700 år senare. Flera gator har dock breddats sedan dess.

Magnus Erikssons stadslag föreskrev en minsta gatubredd på endast 8 alnar (4,8 meter), det vill säga den bredd som exempelvis Baggens gränd fortfarande har.

Några egentliga gatunamn existerade dock inte i det medeltida Arboga. Gatorna var inte så många att det var nödvändigt. Man fick istället beskriva respektive gata eller nämna någon som bodde där.

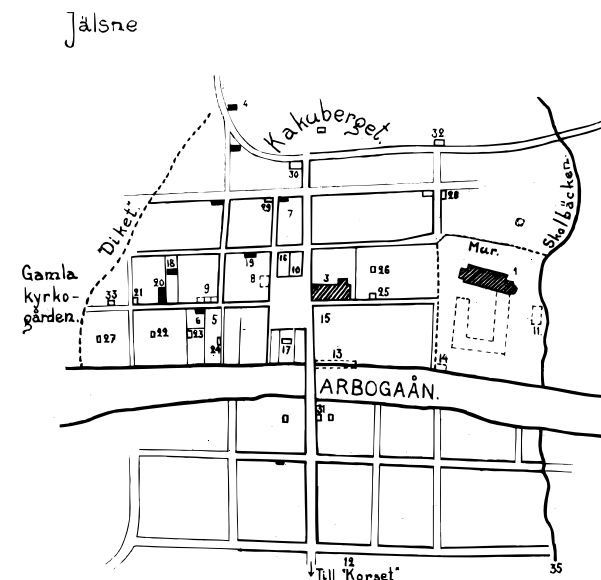
Exempelvis kan man läsa i Arboga tänkeböcker beskrivningar som »Allmänningsgatan som väster om torget löper« eller »som löper utmed Lars Björnssons stenhus«. Båda beskrivningarna syftar på nuvarande Västerlånggatan och stenhuset är den byggnad som fortfarande ligger på Västerlånggatan 6. Ett annat exempel är Smedjegatan som benämns Hans Guldsmeds gata.

Dessa beskrivningar ger oss viktiga bidrag till en rekonstruktion av hur gatusystemet såg ut på 1400- och 1500-talen.

Stadsplanen

Bengt Söderberg har i ARBOGA STADS HISTORIA (1949) grundligt studerat Arbogas medeltida bebyggelsehistoria och det är också hans rekonstruktion av det senmedeltida Arboga som visas på nedanstående kartbild.

Arkeologen Johan Anund har därefter genom utgrävningar samt genom digital samprojicering av olika kartmaterial utvecklat och kompletterat Söderbergs tankegångar. För vidare

Det senmedeltida Arboga

Försök till rekonstruktion av fil. dr B. Söderberg

■ Medeltida stenhus	6. Helgeands gillestuga (ullbergska huset) ?
□ " källare	7. Gillestuga
▨ " kyrkor	8. Rådhuset
▧ " gatulinjer	9. 1939 utgrävda bodar
— Moderna gatulinjer eller tomtränser.	10. Helgeandshuset
streckade linjer = rekonstruktioner	11. Klosterskolan
1. Klosterkyrkan	12. S. Nicolai kyrka ?
2. Uppkyrkan	13. Ladbron
3. Helgeandskyrkan (numera rådhus)	14. Klosters badstuga
4. Helge kors kapell	15. Självsvädet
5. Platsen för S. Olofs kyrka?	16. Grimsgården
	17-33. Medeltida källare efter förteckning
	24. S. Nicolai gillestuga ?
	35. Bäckan från Helge Svens källa

studier rekommenderas Johan Anunds MEDELTIDA BEBYGGELSE OCH REGLERING I ARBOGA samt dennes bidrag i STURETIDENS MONETÄRA SYSTEM av Bo Franzén.

Som vi ser på kartan var Stora Torget bara hälften så stort som idag. Det fungerade ursprungligen som tingsplats med offentliga rättegångar och rättning med svärd (avrättningar), men var framförallt stadens handelsplats.

Vid torgets västra sida låg rådstugan. Denna brann ner något år före 1480. Det har gjorts gällande att det källarvalv som finns bevarat under Åhuset är den så kallade kistan, det vill säga det gamla häktet som inrymdes i rådstugan.

På den östra sidan låg Helgeandskyrkan (nuvarande Rådhuset). Handel bedrevs från bodar som på alla sidor omgav torget. Sådana bodar fanns också på gatan ner mot Ladstaden och på stadens enda bro (nuvarande Kapellbron).

Ladstaden var stadens andra centrumplats. Det var här alla båtar lade till för att lasta det järn som vägts på järnvägen före utskeppning.

Det är de bevarade medeltida stenhusens och källarnas placering som är ett av de viktigaste belägen för att Arboga från början var en planerad eller tidigt reglerad stad.

Som vi ser är dessa byggnader och byggnadsrester företrädesvis placerade utefter gator i ett rutnätssystem, som alltså tillkommit före de stora regleringarna som skedde av Sveriges städer under 1600-talet. Framförallt är det stadsdelarna väster om torget som ger belägg för detta.

Stadsdelen söder om ån planlades troligen först på 1300-talet, sedan vidare expansion på den norra sidan inte längre var möjlig. I västlig riktning hade man då nått fram till den gamla kyrkogårdens troliga läge och i östlig riktning bromsade franciskanerklostret. Att expandera norrut var mindre intressant eftersom man då kom allt för långt ifrån ån kring vilken det mesta kretsade.

Genom reformationen lades klosterkyrkan ned 1529 och blev istället stadskyrka. Detta öppnade för den utbyggnad öster om Skolbäcken som skedde under 1500- och 1600-talen.

Riksdrotsen Per Brahe dy ägde en fastighet på Storgatan. Idag ligger där den Crugska gården som byggdes i början av 1700-talet.

Handels- och hantverksstaden

Mitten av 1600-talet är stadsbyggandets och stadsregleringarnas stora epok i Sverige. Efter förebilder nerifrån Europa avsåg de ledande i riket att modernisera den unga svenska stormakten. Som särskilt drivande i denna omdaning kan nämnas rikskanslern Axel Oxenstierna och riksdrotsen Per Brahe dy. I samband med regleringen av Arboga stad infann sig också mycket riktigt Axel Oxenstierna för att »besiktiga om stadsens tillstånd«.

Släkten Oxenstierna var för övrigt också stora gårdsägare i Arboga vid den här tiden, liksom andra högättade släkter som Bonde, Natt och Dag, de la Gardie med flera.

Riksdrotsen Per Brahe dy ägde också en fastighet, på Storgatan i kv Fältskäraren. Om man också bebodde sina gårdar är mera tveksamt.

Att införskaffa en gård i Arboga hade nog i de flesta fall gjorts mer av ekonomiska skäl än bostadsskäl. För att kunna ta del av handeln med järnet krävdes nämligen att man ägde burskap i staden. Detta fick man enklast genom att just äga en gård. Många köp gjordes därför säkert upp i samband med de stora riksmötena som hölls i staden.

Av de större herrgårdarna finns idag bara Gäddegården kvar. Borta är både den Östra Herrgården (ägd av Rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie) som låg i nuvarande kv Herrgården och den Västra Herrgården (ägd av bland annat E K Oxenstierna) som låg omedelbart väster ut på den södra sidan av ån i nuvarande kv Kallstenen.

Vid mitten av 1600-talet ägdes 92 av de 132 tomterna på den södra sidan av adeln.

Regleringen av rikets städer krävde givetvis kartmaterial. Lantmäteriorganisationen hade inrättats redan 1628 med det uttalade syftet att göra avritningar av alla svenska städer för att kunna se »huru de bäst och lägligast till en god skickelse förbättras kunna«.

Avsikten var uppenbarligen att reglera samtliga äldre städer. Förebilden var den enkla rätvinkliga rutnätsplan som än idag präglar majoriteten av våra äldre stadskärnor. Trots att Arboga redan sedan flera hundra år hade en rutnätsplan genomfördes ändå en del regleringar.

Så ägde till exempel vissa förändringar eller åtminstone gatubreddningar rum i stadsdelen söder om ån, som lagts ut som en rutnätsplan och börjat bebyggas på 1300-talet. Denna stadsdel ödelades nämligen helt av den stora branden den 12 maj 1650. (Endast Gäddegården klarade sig.)

Rådstuguprotokollen behandlar utförligt den tvist som uppstod efter branden mellan borgerskapet i staden och den markägande adeln beträffande markens disposition, men mycket lite framgår vad som egentligen slutligen blev gjort. Tvisten pågick under flera år och 1666 gjorde magistraten en tomtunder-

sökning av den södra sidan. Detta stämmer mycket väl med tidpunkten för upprättandet av den äldsta bevarade ägokartan, vilken också omfattar den norra sidan (se bild).

Genom Rådstuguprotokollen vet vi även att Nygatan, som låg i stadens utkant, breddades norrut för att bli huvudled för den likaledes omlagda landsvägen. Dessutom breddades delar av Kapellgatan och en ny gata togs upp, nämligen Rådhusgatan.

Denna kan dock ha funnits tidigare, men lagts igen när Gustav Vasa på 1530-talet lät anlägga sin Kungsgård i den förfallna Helgeandskyrkan (nuvarande Rådhuset) samt en trädgård i nuvarande kvarteret Kungsgården.

Den största förändringen under 1600-talet var dock att ett nytt torg och en ny hamnanläggning anlades, Hökaretorget (nuvarande Järntorget). Orsaken var att hamnområdet vid Ladbron blivit för litet och behövde förlängas.

Till Hökaretorget flyttades då också den betydelsefulla järnvägen, som placerades i våghuset alldeles intill ån. Enligt stadens privilegier från 1620 skulle staden äga 24 skutor. (För övrigt samma antal som 1750, 130 år senare.)

Utsnitt av den äldsta bevarade ägokartan från 1660-talet.

Stadsprivilegier, stapelstäder och uppstäder

Arbogas storhetstid som utskeppningshamn för järnet avtar av flera skäl under slutet av 1600-talet. 1614 delas rikets städer upp i stapelstäder och uppstäder. Det var då endast stapelstäderna som fick bedriva utrikeshandel och den rollen gavs inte till Arboga (vilket var ett stort bakslag). Dessutom förlorade man sitt stora inflytande över Nora och Lindesberg när dessa orter fick stadsprivilegier 1643.

Konkurrensen som utskeppningshamn hade då också tagits upp av Örebro i och med Hjälmare kanals färdigställande 1639. Härifrån skeppades nu bland annat järnet från Värmland och Lekeberglagen, vilket tidigare också gått över Arboga.

Även den framträdande rollen kyrkligt och politiskt kom att övertas av andra städer. I och med reformationen 1527 lades franciskanerklostret ner och den sista riksdagen hölls i Arboga 1597.

Befolkningsmässigt kan detta åskådliggöras genom att det 1613 fanns cirka 1550 invånare i Arboga (som då var Sveriges tolfte stad) för att 200 år senare år 1800 inte uppgå till fler än 1425.

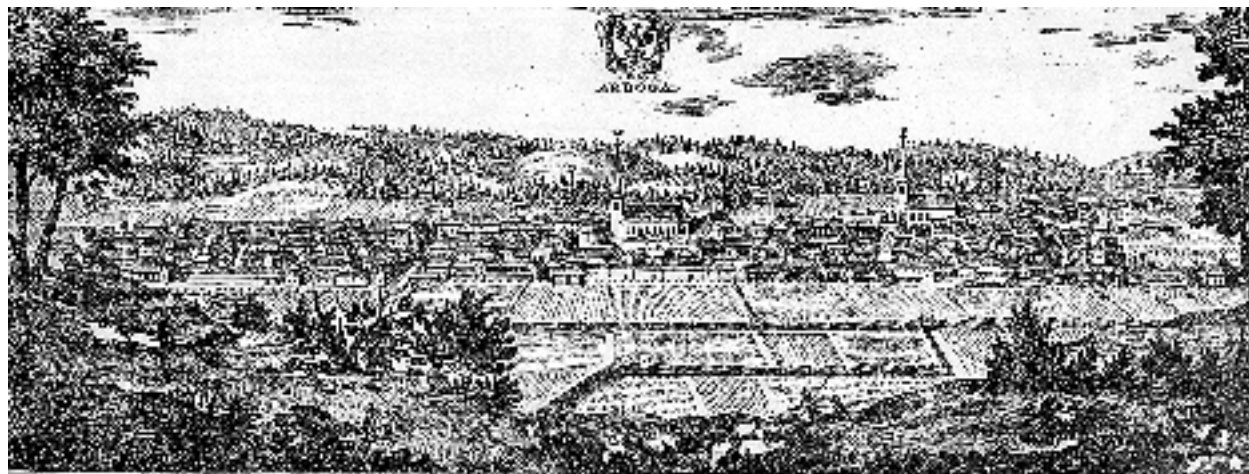
Istället stärktes Arbogas ställning som bearbetningsort av järnet, framförallt i form av vapen och smidesmanufaktur. Den största vapenmanufakturen

kom dock på grund av naturförutsättningarna (vattenkraft och skog) att förläggas strax utanför Arboga i Jäder. Här anlade Gustav Vasa med hjälp av tyska vapensmeder i början av 1550-talet det som har betraktats som Sveriges första egentliga industrianläggning. Men många smeder bodde och arbetade också i Arboga. Kvartersnamnet Harneskmakaren vittnar fortfarande om var flera av dessa hade sina verkstäder.

Även den lokala handeln blev betydelsefull när Arboga fick uppstadsrättigheter och när lilla tullen infördes 1622. Handel och hantverk fick ju sedan tidigare bara bedrivas i städerna, men nu belades också införseln av varor med tull.

Runt staden sattes det upp ett staket och tullstugor inrättades vid infartsvägarna. Två av dessa tullstugor, Köpingstullen och Jäderstullen finns fortfarande kvar och kan vara ursprungliga, men är väsentligt ombyggda.

Den äldsta något så när oförvanskade träbyggnaden i Arboga är annars den Fahlströmska loftboden som sägs vara från 1500-talet. Den står nu på musei-byggnadens gård, dit den flyttades på 1960-talet för att ge plats åt de nya varuhusen.

Runt staden sattes det upp staket och tullstugor inrättades vid infartsvägarna. (Suecia Antiqua, Arboga 1703)

Trästadens är vårt främsta bidrag till det europeiska kulturarvet. (Storgatan)

Trästadens

Perioden från 1600-talet fram till 1850 måste betraktas som en stor ekonomisk tillbakagång för staden. Antalet gårdar i Arboga minskade till och med med 50 stycken under perioden 1650- 1750, till endast 258 gårdar.

Flertalet av dessa fanns dock fortfarande kvar långt in på 1900-talet. Som tidigare nämnts var främsta orsaken till detta, bortsett från den ringa expansionen, att Arboga klarat sig ifrån stora stadsbränder, vilka annars genomgående härjat andra städer.

Detta gör att Arboga idag, trots innerstads-saneringen på 1960-talet, tillhör en av våra mest välbevarade trästäder. Endast ett litet fåtal städer (Kalmar och Eksjö) kan visa upp en så stor samlad trähusbebyggelse som så länge fått leva med i tiden, med skiftande funktioner och utseenden.

Staden är därmed ett utmärkt exempel på den nordiska trästadens som kanske är Skandinaviens främsta bebyggelsehistoriska bidrag till det europeiska kulturarvet.

Om vi utgår från de sista stadsbränderna så förstår vi att alla de äldsta träbyggnaderna under tidernas lopp har byggts om, på och till, rivits eller flyttats. Vid dessa tillfällen har helt säkert också värdefullt byggnadsmaterial återanvänts. Timmerbyggnadsteknikens bygglådeliknande egenskaper möjliggjorde detta på ett enkelt sätt och det är först när den kostsamma panelningen och oljemålningen av bostadshusen blev bruklig som det upphörde.

För Arbogas del inträffade detta sent, först i början av 1800-talet. Det är därför nästan helt omöjligt att fastställa trähusbebyggelsens ålder i Arboga.

Kvarters- och tomtstrukturerna känner vi bättre bland annat genom kartan från 1660-talet och vi vet också vilka som bodde på de olika gårdarna. Men hur såg byggnaderna ut?

Illustrativt kan vi få en bild av detta från de första stadsavritningarna i Dahlbergs SUECIA ANTIQUA och kartografen Gripenhielms MÄLARKARTA samt andra avbildningar från 1600-talet, men som regel är bara de monumentala byggnaderna på dessa avbildningar korrekt återgivna.

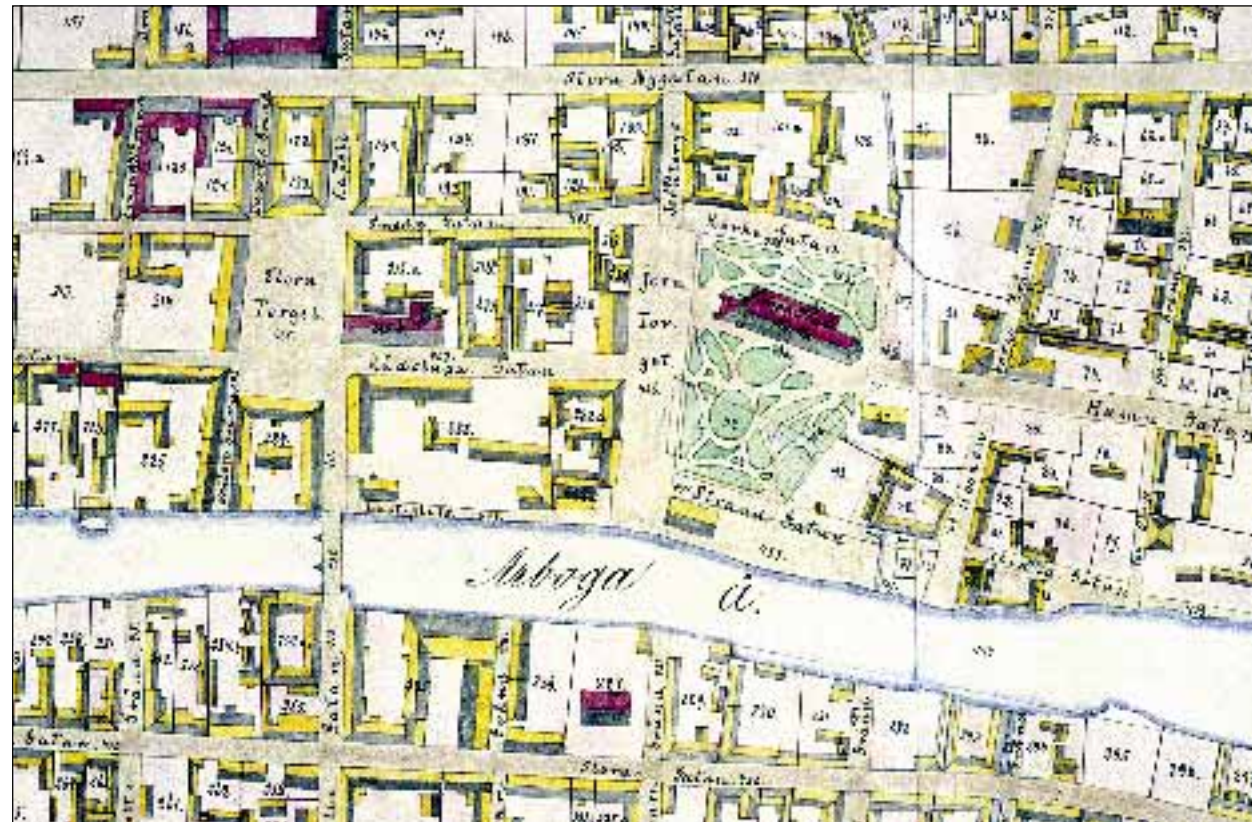
Någorlunda säkra beträffande byggnadernas ålder och utseende kan vi bara vara tillbaka till 1857, då den första kartan framställdes med all trähusbebyggelse inritad. I en del fall är säkert byggnadernas ursprung från 1600-talet (och kanske ännu tidigare), men det stora flertalet är från 1700- och 1800-talen.

Av ovanstående förstås att det krävs mycket tid

att mer i detalj klarlägga varje enskild byggnads ålder och ursprung. Här föreligger en stor forskningsuppgift för bland annat de nuvarande ägarna till stadens handels- och hantverksgårdar.

Dessa, de äldsta gårdarna, var från början små självförsörjande enheter. De hade egna odlingar utanför stadens staket och egen djurhållning i uthusen samt byggnader för hantverk, handel och förråd. Så kom det att förbli långt fram i tiden.

I takt med att befolkningen ökade från mitten av 1800-talet byggdes emellertid gårdarna successivt om för att enbart användas för bostadsändamål. Trots detta finns ännu ett flertal överloppshus kvar. Överallt finner man också små fina detaljer som minner om äldre tider, ett blyinfattat fönster eller ett smidesbeslag från 1600-talet, en port från 1700-talet, vacker panelarkitektur från 1800-talet ...

Den första kartan med all trähusbebyggelse inritad är från 1857. Nedanstående kartbild visar bebyggelsen 1879.

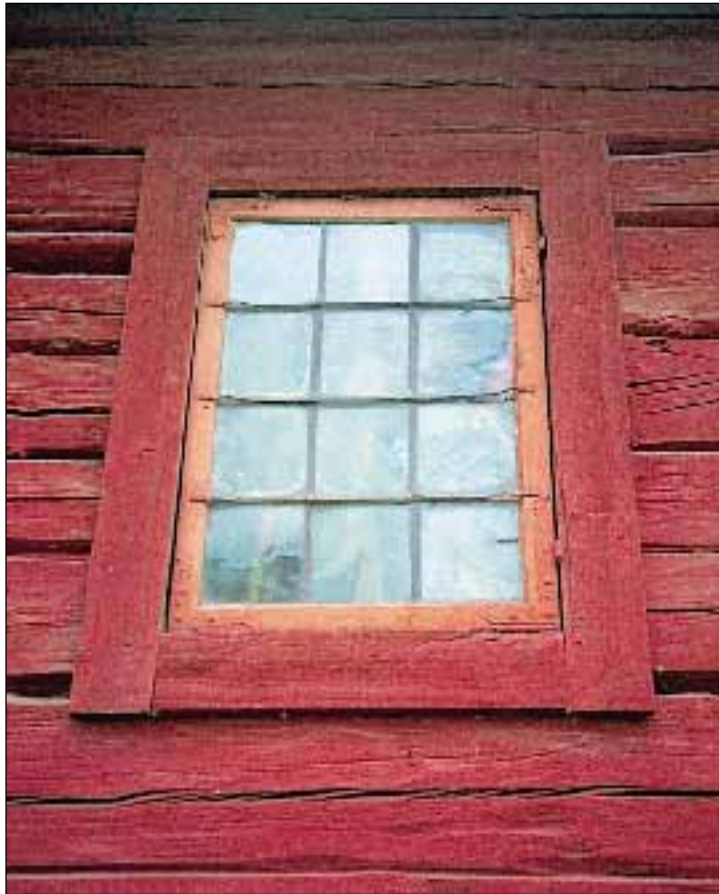
Enklaste slag av stående brädfodring och all utsmyckning koncentrerad till portalen och dörrsnickerierna. Ett karaktärsdrag som står sig än idag.

Att Arboga inte tillhörde de rikare städerna i riket under 1700-talet och första delen av 1800-talet visar sig tydligt i panelarkitekturen. Kutymen att panela timmerhusen sammanfaller med införandet av de finbladiga sågarna i mitten av 1700-talet. Skälen var tre; förskönande, bevarande mot röta och tätning mot drag.

I Arboga synes panelningen dock inte ha kommit igång förrän en bit in på 1800-talet och då som enklaste slag av stående brädfodring utan vidare krusiduller. Istället koncentrerades all utsmyckning

till portalen och dörrsnickerierna. Ett karaktärsdrag som står sig än idag.

En särskilt bearbetad och vacker portal finns bevarad på den fastighet som går under namnet Lottas krog. Först med industrialismen i slutet av 1800-talet blir utsmyckningarna mer avancerade i Arboga och man börjar experimentera med olika paneltyper och figursågade detaljer. Välbevarade exempel på detta är den stora trävillan i den västra änden av Storgatan, Kyrkskolan samt Gamla Läroverkets gymnastikbyggnad.

Den svenska trästaden har ingående studerats och beskrivits av landsantikvarien Sten Rentzhog. I boken STAD I TRÄ (1967) skriver denne:

»Den svenska trästaden är sannolikt en av de finaste boendemiljöer som någonsin skapats här i landet, med integration mellan bostäder och arbetsplatser, en mänsklig skala och ändå en betydande koncentration. Samtidigt var trästaden frukten av en estetisk ambition med ovanlig genomslagskraft. Med vårt sätt att se är det anmärkningsvärt hur man betraktade varje stad som ett konstverk, som varje byggnad skulle bidra till att ytterligare förbättra. Stadsborna satte en ära i att staden skulle vara så vacker som möjligt, det bidrog till dess anseende och välmåga ...«

»Kanske finns det ännu möjligheter att både rädda det som ännu är bevarat och få till stånd åtgärder för att börja återställa en visuell helhet i våra stadskärnor.«

För eventuella ansträngningar att rädda trästaden åt eftervärlden nämner Rentzhog

»... Kalmar och Arboga, där bebyggelsen har störst kronologisk och social spännvidd, samt Hudiksvall och Gränna som har största antalet verkligt framstående byggnadsverk.«

Överallt finner man också små fina detaljer som minner om äldre tider (översta bilden till vänster).

Vid slutet av 1800-talet började man experimentera med olika paneltyper (bilden till vänster). (Kyrkskolan)

Hamntorget med tillhörande magasinsbebyggelse revs 1976. Kvar blev endast de Levertska magasinerna.

Industrialismens stad

Liberalismens stad

Arbogas andra storhetstid tar sin början lördagen den 29 augusti 1857. Denna dag inviger kronprins Karl (sedemera Karl XV) med pompa och ståt en av Sveriges första järnvägsförbindelser, den mellan Örebro och Arboga.

Arboga blev därmed den första staden i Sverige där ångloks- och ångbåtstrafik möttes. Järnvägsstationen, som nu är riven, anlades vid det stickspår som ledde ner till Nya Hamntorget vid nuvarande Östra Hamngatans östra ände.

Samtidigt som hamnen flyttades dit från Järntorget rätades och breddades också Hamngatan, som blev en av stadens vackraste gator. Hamntorget med tillhörande magasinsbebyggelse (Arboga Kvarn med flera) revs 1976.

Arbogas strategiska läge för kommunikationer visade sig återigen ha avgörande betydelse för stadens utveckling. I dagsläget 2000 har Arboga åter fått möjligheten att etablera sig som en viktig knutpunkt i och med framdragandet av Svealandsbanan, Mäljarbanans upprustning och den nya motorvägen. Måhända banar detta väg för ännu en storhetstid?

1857 var det ångmaskinen som fick hjulen att åter börja snurra i Arboga. När man väl fått upp ångan kom sedan också nästa fas, elektriciteten, där Arboga kom att bli något av pionjärstad. Elektriska Aktieföretaget, med bröderna Jonas och Göran Wenström i spetsen, bildades i Arboga 1883.

Genom förmånliga villkor lockades dock bröderna över till Västerås 1892. Företaget är ursprunget till den idag multinationella koncernen ABB.

Det utpräglade hantverket och den etablerade handeln i Arboga expanderade genom de nya kommunikationerna och energikällorna till små och medelstora industrier. Massiva tegelbyggnader, vackert utformade i varierande stilarter, uppfördes i stadens utkanter och i anslutning till hamnen.

Arboga Gjuteri- och Mekaniska Verkstad startade sin verksamhet 1856, AP Bloms snickerifabrik 1862, CA Carlsson & Co 1865, Arboga Glasbruk 1874, Arboga Tegelbruk 1882, Arboga Margarinfabrik 1887, Arboga Bryggeri 1898 och som nämnts Elektriska Aktiebolaget 1883.

Arboga Kvarn- och Maltfabrik, som funnits sedan 1821, expanderade också vid den här tiden och uppförde en ny stor industribyggnad vid Nya hamnen.

Som minne från denna blomstringstid och för Arboga avgörande industriepok återstår endast de vackra Levertska magasinerna på Östra Hamngatan, Bryggerimuseet, Glasbruksvillan, Myrstedt & Sterns möbelfabrik från 1916 samt industri- och bostadsbebyggelsen vid Arboga Mekaniska Verkstad.

»Meken« är därmed nästan den enda återstående bebyggelse som minner om Arbogas månghundraåriga tradition som järn- och smidesstad. Lite förvånande kan därmed konstateras att bebyggelsen från den senaste stadsepoken, industrialismens stad, redan till stora delar är borta. Liknande har skett i övriga landet.

Riksantikvarieämbetet har därför, genom olika evenemang under 1999, uppmärksammat det industrihistoriska arvet samt prioriterat industriminnesinventeringar.

Som minne från denna blomstringstid och för Arboga avgörande industriepok återstår ett fåtal byggnader däribland Glasbruksvillan.

De nya byggnaderna bröt abrupt både i skala och uttryck från den äldre bebyggelsen. (Nicolaiskolan)

Med industrialiseringen blomstrade Arboga och för den delen hela Sverige. Grunden för den högkonjunktur som inträdde på 1880-talet och som, bortsett från några kortare svackor, pågick fram till första världskriget, hade lagts några årtionden tidigare. Viktigast var kanske skräväsendets avskaffande 1846 och införandet av den totala näringsfriheten 1864. Med dessa beslut förlöstes den företagsamhet som legat låst hos de breda folklagren.

Det är under det sena 1800-talet som de svenska snilleindustrierna (grunderna till bland annat LM Ericsson, SKF, ASEA, Atlas Copco, Bofors, AGA) uppstår, vilkas välfärd vi fortfarande är beroende av.

En annan faktor var insikten om att det allmänna måste ta ett övergripande ansvar för samhällsutvecklingen i alla dess delar.

Genom 1862 års kommunallag utökades myndigheternas ansvarsområden och landstingen inrättades. Med dessa beslut följde en utbyggnad av bland annat lasarettssjukvården, skolväsendet, brandkår och inte minst infrastrukturen i form av vatten och avloppsnät, gas och elektricitet, renhållning med mera.

1874 fick Sverige också sin första riksgiltiga Byggnadsstadga sedan Magnus Erikssons stadslag från 1357. Utifrån denna och de samtida hälsovårds- och brandstadgorna formades städerna under de följande decennierna.

Om de tidigare lokala byggnadsstadgorna hade varit anpassade för den förindustriella trästaden var nu ansatsen industrialismens moderna storstad. De nya byggnaderna, de breda gatorna och inslaget av parker bröt abrupt både i uttryck och skala från den äldre bebyggelsen. Ledstjärnorna var framkomlighet, sundhet (rymd, ljus och luft), brandsäkerhet och skönhet.

Stenhus om fem våningar blev tillåtna och även om man inte byggde riktigt så högt i Arboga så avtecknar sig ändå sekelskiftesbebyggelsen markant i stadskärnan. Framförallt var det bankerna, vilka hade en nyckelroll i denna expansiva epok, som byggde stora påkostade palats.

I Arboga lät Sparbanken bygga bankpalatset Örnen 1895 medan Skandinaviska bankens (nuvarande Föreningsbankens) byggnad på Nygatan tillkom först 1915.

Även de kommunala åtagandena expanderade kraftigt.
(Fd Brandstationen)

Det sena 1800-talet är tiden för de första folkrörelserna.
(Frälsningsarméns byggnad)

Även det kommunala och statliga byggandet expanderade kraftigt och byggnaderna antog en alltmer monumental skala.

I kommunal regi uppfördes bland annat nuvarande Engelbrektsskolans huvudbyggnad 1882, Allmänna läroverket för gossar (Nicolaiskolan) 1884, Brandstationen 1897 och Arboga Nya Kraftverk med dammanläggning och bro i höjd med Herrgårdsgatan 1897-99.

Dammsystemets turbiner, som kan beskådas än idag, levererades för övrigt av Arboga Mekaniska Verkstad.

I landstingets regi uppfördes 1880, efter en arvsdonation av överstinnan Euphrosyne Heijkenskiöld,

två nya sjukhus och ett badhus. Sjukhuset på Storgatan 24 ritades av den kände stockholmsarkitekten Johan Fredrik Åbom och är numera privatbostad. 1894 uppfördes också det nya epidemisjukhuset på Sjukhusgärdet.

Det sena 1800-talet är också tiden för bildandet av de första folkrörelserna. I Arboga uppfördes 1881 det första svenska ordenshuset av den 1879 bildade logen nr 2 Filadelfia av IOGT. Byggnaden ligger på Storgatan 10.

Nytt för tiden var också anläggandet av parker. Stureparken anlades 1876 och i Ahllöfsparken anordnades för stadens borgerskap både servering, musikpaviljong och kägelbana.

Framförallt var det emellertid i ytterområdena som städerna växte. Kring sekelskiftet fick dessa nya områden en utformning som skilde sig radikalt från den tidigare epokens rätlinjiga och tätt bebyggda stad.

Planerna formades till ett konstfullt mönster av mjukt slingrande gator där små oregelbundna platser och parker vävdes in. Planerna är starkt förknippade med den då rådande arkitekturstilen l'art nouveau eller jugend.

Denna epok blev mycket kortvarig och mycket lite kom till utförande i Arboga. I kommunens kartarkiv döljer sig dock storslagna planer från denna period.

Den kraftiga befolkningsökningen i städerna under senare delen av 1800-talet har sin förklaring.

Jordbrukets rationalisering (skiftesreformerna och förbättrade brukningsmetoder och redskap) samt medicinska framsteg skapade ett befolkningsöverskott på landsbygden. Samtidigt hade den tekniska utvecklingen och kommunikationerna nått en sådan mognadsgrad att industriproduktion i städerna blev möjlig.

Under perioden 1860 till 1910 ökade de svenska städernas befolkning med nästan 1 miljon invånare. Arboga växte under samma period från cirka 2 500 till 5 000 invånare.

Sjukhuset på Storgatan 24 ritades av den kände stockholmsarkitekten Johan Fredrik Åbom och är numera privatbostad.

1948 uppfördes det nya Medborgarhuset. Byggnaden har trots den rådande funktis-stilen inslag av stilfull klassicism.

Den funktionella staden

Efter den intensiva byggnadsepoken kring sekelskiftet förändras inte Arboga stadskärna speciellt mycket förrän innerstadssaneringen tog fart på 1960-talet. Istället byggdes staden ut med nya bostadsområden.

Ett stort projekt genomfördes dock i stadskärnan, i kvarteret Lyran. 1948 uppfördes här det nya Medborgarhuset. Byggnaden har trots den rådande funktis-stilen inslag av stilfull klassicism.

Anläggningen innebar att man för första gången gick ifrån den gängse byggnadstraditionen i innerstaden genom att inte placera bebyggelsen utmed gatulinjen. Dessutom breddades Kapellgatan, vilket idag framstår som något omotiverat.

Olyckligtvis har också Ahllöfsgatan, bland annat på grund av Medborgarhusets och varuhusens orientering, fått något av bakgatskaraktär trots dess mycket centrala läge.

Bakgrunden till de omfattande innerstadssaneringar som kom att genomföras i alla våra städer från 1950-talet och framåt står att finna i det stadsbyggnadsideal och den arkitekturstil som lanserades på 1930-talet, funktionalismen.

Slagorden var delvis de samma som gällde för byggandet kring sekelskiftet, nämligen rymd, ljus och luft, men med det väsentliga tillägget funktion överordnat allting annat.

Funktionalismen förenade en stark tro på den moderna teknikens möjligheter och en vilja att förändra samhället mot ett breddat välstånd. Ett synsätt som stämde väl ihop med de socialdemokratiska tankarna om byggandet av folkhemmet.

Processen avbröts dock på grund av andra världskriget, men på 1950-talet hade tillväxten i ekonomin nått en sådan nivå att planerna kunde sättas i verket. Den nya staden, modernismens stad, kunde byggas.

Bilen, detta ur bekvämlighetsynpunkt oöverträffade transportredskap, blev utgångspunkten för formandet av det nya produktions- och konsumtions-samhället. Stadens funktioner delades upp med var sak på sin plats. Bostads-, industri- och handelsområden skulle ligga åtskilda (så kallad zonering) mellan vilka man skulle ta sig med bil.

Folkhemmets bostäder förlades därför utanför själva stadskärnorna. Tanken var att när dessa tömts på bostäder skulle innerstäderna saneras och förbehållas handel och administration.

Tillgängligheten med bil för varu- och persontransporter krävde bredare gator och centrumleder, något som fick till följd att hela kvarter måste rivas. Det urgamla mönstret i form av tomt- och

kvartersgränser som kunnat bestå sedan medeltiden bröts därmed upp. Istället växte här fram varuhus, kontorshus och administrativa byggnader, ofta utan anpassning till ortens karaktär och i en helt ny, för staden främmande rytm och skala.

I många fall kom ett helt kvarter att bestå av en enda byggnad, ytterst formförenklad, i ett och samma material och med en enda funktion. Därmed bröts en 300-årig stadsbyggnadstradition. Tanken på staden som en konstnärlig helhet försvann och stadsrummet blev i första hand präglad av nytto-tänkande.

Den gamla trästaden blev nästan en symbol för fattigdom och ståndssamhälle som man ville avlägsna sig ifrån.

Den gamla trästaden blev nästan en symbol för fattigdom och ståndssamhälle som man ville avlägsna sig ifrån. (Skepparegränd)

Rivningsraseri och energikris

I den omvandlingsprocess som satte igång på 1950-talet klarade sig Arboga åter förhållandevis väl. Ambitionerna fanns säkert, men de komplicerade ägoförhållandena med många små fastighetsägare i stadskärnan försvårade genomförandet. Med tiden blev dock de centrala delarna allt attraktivare och byggmästare och kommunen började köpa upp mark.

Under 1970-talet byggdes den nya centrumleden i samband med att kvarteren Kuriren och Postiljonen revs för att lämna plats för nya varuhus, arbetsförmedling, bank och parkeringar.

Under samma period revs också hela hamnområdet som bebyggdes med radhus, kv Garvaregården där det nya polis- och bibliotekshuset uppfördes samt en del av kv Helge Kors (där det också byggdes radhus).

Motorn i denna stora omvandling var det beslut som togs 1942 att placera Kungliga Flygförvaltningens nya verkstad till Arboga. Efterfrågan på arbetskraft exploderade och under den följande tioårsperioden fördubblades Arbogas invånarantal. Från de tidigare 5 000 invånare staden haft sedan 1890-talet till närmare 10 000 invånare.

Det var detta som lade den ekonomiska grunden för och som tvingade fram de stora förändringarna av innerstaden.

En annan mer smygande förändring av innerstadens bebyggelse tog sin början 1972 och orsakades av den stora oljekrisen. Energibesparing fick högsta prioritet och generösa statliga bidrag utgick till fastighetsägarna om dessa genom ombyggnation kunde sänka energiåtgången.

Tyvärr blev tilläggsisolering av ytterväggar det nästan allena rådande alternativet, vilket kom att ske utan speciell hänsyn till de kulturhistoriska värdena. Otaliga är de vackra trähusfasader som idag döljs under korrugerad plåt.

Liksom man idag återställer de fasader som på 1940- och 50-talen spikades över med så kallade sidiplattor kommer förhoppningsvis samma sak att ske med de korrugerade plåthusen inom en inte alltför avlägsen framtid.

Under 1970-talet berikades staden med centrumled, varuhus och parkeringar.

Otaliga är de vackra fasader som idag döljs under korrugerad plåt.

Ett fint exempel på varsam ombyggnad till modern standard är bebyggelsen utmed ån i kv Kungsgården som genomfördes 1986.

ROT-programmet

Nästa stora förändring av innerstäderna kan dateras till 1982. Efter genomförandet av miljonprogrammet stod Sverige med en överdimensionerad byggnadsindustri. För att i någon mån råda bot på detta lanserade staten det så kallade ROT-programmet (reparation, om- och tillbyggnad). Avsikten var att upprusta den äldre bebyggelsen till modern standard.

De statliga subventionerna var emellertid utformade så att det oftast lönade sig att göra stora omfattande och standardiserade ingrepp, istället för små genomtänkta som tog hänsyn till den enskilda byggnaden.

Dessutom var lagstiftningen sådan att nybyggnadsreglerna gällde även vid ombyggnader, vilket i sig medförde onödiga och kostsamma ingrepp.

Byggnadsindustrins omställning från storskalig nyproduktion till upprustning av enskilda fastigheter av varierande ålder och byggnadsteknik innebar också att man tog med sig de nya teknikerna in i de gamla husen, vilket inte alltid var så lyckosamt.

Sammantaget medförde detta att de kulturhistoriska värdena återigen fick stryka på foten.

Flertalet av resterande äldre bebyggelse blev sedan föremål för marknadens så kallade »förädling« i den fastighetshausse som pågick under 1980-talet.

Det finns emellertid också exempel på varsamma ombyggnader från den här tiden, liksom bebyggelse som fått stå orörd. Denna bebyggelse framstår idag som små pärlor i stadsbilden.

Ett fint exempel på varsam ombyggnad till modern standard är bebyggelsen utmed ån i kvarteret Kungsgården som genomfördes 1986.

Ett exempel på en vacker byggnad, som trots långtgående planer på ombyggnation fått stå orörd, är det Örströmska handelshuset på Nygatan. Denna byggnad är nyligen inköpt av Arboga kommun och ska hyras ut till Arboga museum. Efter restaurering och varsam ombyggnad är det tänkt att byggnaden ska förklaras som byggnadsminne.

Nedanstående karta visar den bebyggelse som rivits i Arboga innerstad under åren 1945-1998. Slutsatsen man kan dra av denna karta är att rivningar ofta är en smygande process som sammantagen – i detta fall en 50-årsperiod – visar sig bli väldigt omfattande.

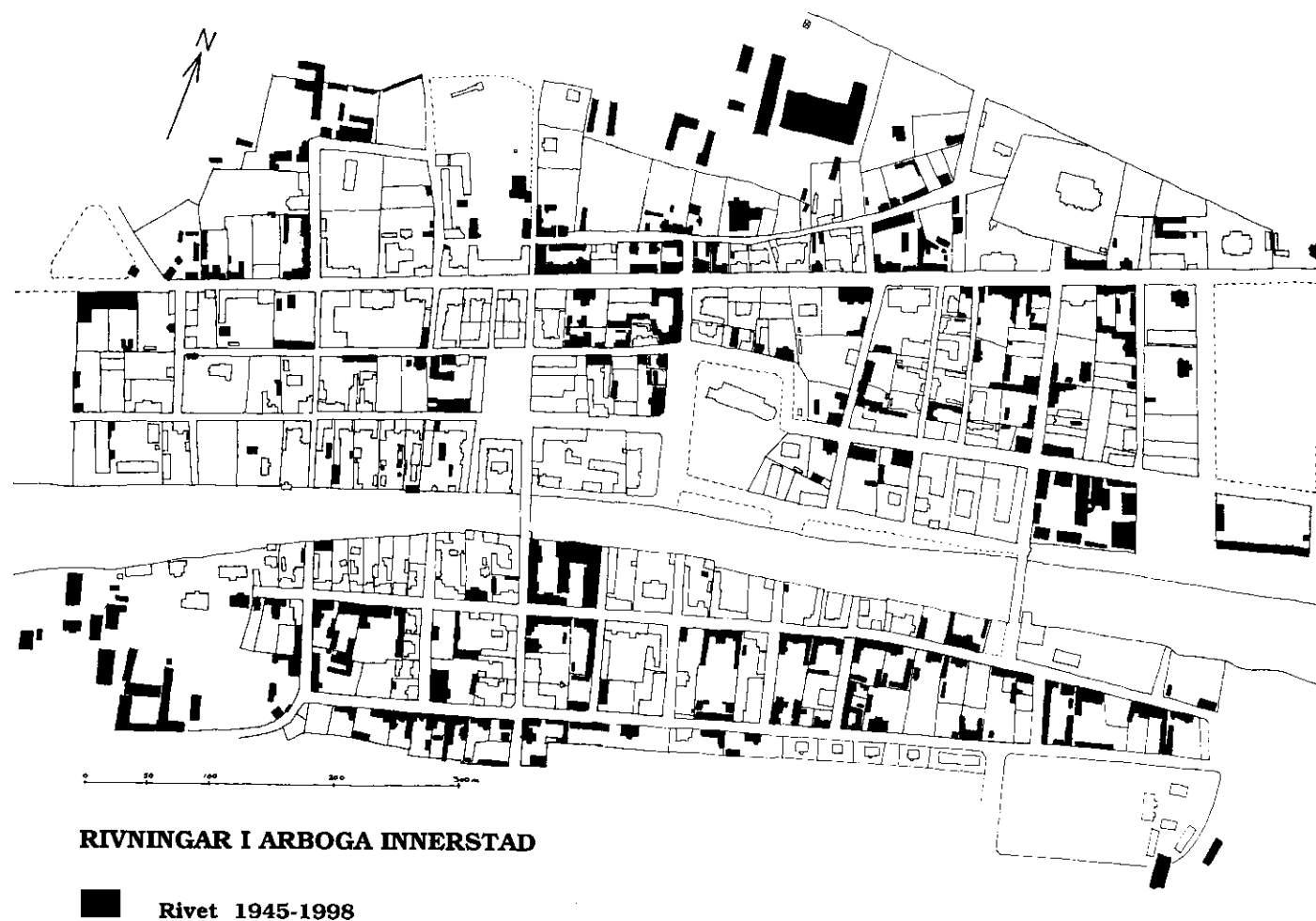
Till detta ska också läggas all den bebyggelse som har förvanskats, genom till exempel tilläggsisolering.

I den pågående stadsbyggnadsprocessen är det lätt att ta till resonemanget att man inte kan spara alla

gamla hus och att ett bevaransvärt hus mer eller mindre som försvinner eller förändras spelar väl ingen roll.

Kartan nedan visar något annat. Arboga är på god väg att förlora en av sina främsta tillgångar, den gamla vackra och trivsamma stadskärnan. Rätt hanterad och marknadsförd skulle den istället kunna bli det signum staden så väl behöver.

Hjo, Eksjö och Nora är slående exempel på städer som lyckats väl med en sådan marknadsföring.

Framtidens stad kan gott bygga på den gamla.

Staden idag

På 1980-talet blev det uppenbart att det renodlade funktionalistiska och rationalistiska stadsbyggnadsidealet förbisåg viktiga mänskliga värden. Genom zoneringsstänkandet – det vill säga att olika verksamheter skulle separeras och ligga för sig – och genom den externa handeln höll våra stadskärnor på att utarmas.

Stadsbyggnandet i dag inriktar sig därför på att åter skapa den levande stadskärnan genom bland annat större integration, utökad boende och en mänskligare skala.

De senaste decenniernas omvälvande saneringar och omgestaltningar av våra stadskärnor har också medfört en ökad förståelse och uppskattning av kvaliteterna i den äldre bebyggelsen.

Bristande ansvarstagande hos arkitekter, byggherrar och beslutsfattare leder dock fortfarande till okänsliga ingrepp.

De kommunala planunderlagen är oftast inte heller uppdaterade till dagens synsätt, utan speglar fortfarande gångna tiders exploateringsstänkande. Så är till exempel fallet med detaljplanerna för Arboga innerstad.

Trots de, som i efterhand kan tyckas, hårdhänta saneringar som genomfördes i Arboga innerstad finns fortfarande mycket kvar av den småskaliga karaktär som idag eftersträvas.

För att få behålla en levande stadskärna även framgent krävs emellertid aktiva insatser för att bland annat klara konkurrensen från diverse utlokaliserade köpcentra.

Boverket har nyligen givit ut en rapport som heter DEN MÅTTFULLA STADEN. Följande sammanställning av citat ur boken får illustrera dagens syn och visioner på stadsbyggnandet:

»Den lilla och medelstora staden tillhör framtiden. Här finns chansen att pröva en långsiktigt bärkraftig stadsmodell genom samspel mellan stad och land. Här är närheten stor mellan människor och mellan funktioner. Samtidigt är den svenska staden gles och grön. Det är en måttfull stad som är begriplig och som har en lokal byggnadskultur värd att värna och utveckla.

Vi kan, om vi vill och planerar för det, avvara bilen inom staden. Med cykel eller till fots blir staden åter ett rum för upplevelser.

Den gamla staden var formad med en stark känsla för rumsverkan. Framtidens stad kan gott bygga på den gamla. Den tidigare bebyggelsen håller all slags kvalitet med en säker och smakfull hantering av form och material. Den utgjorde också ett samhällsligt byggande.

Att bevara och att bygga sunt och ekonomiskt är i enlighet med svensk byggnadstradition. Då håller man sig inom en måttlig och mänsklig ram och får ett stadsbyggande med koncentration, klarhet och känsla.«

Stadens rum

Mötet med en stad är mötet med dess gator, torg och parker, det vill säga de offentliga rum som bildas mellan kvarteren.

I Arboga finns dessutom ett alldeles speciellt finrum, åpartiet. Att få sitta och njuta av årummet från Stadsgårdens uteservering en varm sommardag ger en oförglömlig upplevelse.

Det var just hit som ån var segelbar och det var just här som staden anlades för 700 år sedan. Människor från när och fjärran lockades hit för att delta i handeln kring bergslagsjärnet och senare hölls här stora kyrko- och riksmöten. Bara fantasin sätter gränser för vad som genom århundradena utspelats på detta lilla stycke mark.

Ovanför Kapellbron är ån fortfarande otämjd och forsande och bebyggelsen på sina höga stensocklar klänger ut över åkanten, så som den förmodligen alltid har gjort.

En gammal vattenhämtare och några klappbryggor. Täta rader av faluröda byggnader, resta var

och en för sitt speciella ändamål och där bakom de panelade och oljemålade gathusen. Sammantaget ger detta själva sinnebilden av den traditionella svenska trästaden.

Nedanför Kapellbron möter oss en helt annan åmiljö. En mer förnäm och borgerlig, som främst minner om den expansiva perioden kring sekelskiftet.

Strandpromenaden med sina snart 100-åriga kastanjer, det exklusiva bankpalatset Örnen, IOGT-byggnaden och de för tiden nya allmänna angelägenheterna i form av brandstation, elverk, stadsingenjörskontor och det Heijkenskiöldska sjukhuset. Däremellan ligger några mer exklusiva gårdar som en gång i tiden tillhört adeln, bland annat den Crukska och den Soopska gården.

Mellan dessa skymtar, liksom utmed hela åpartiet, de för Arboga så karakteristiska vattugränderna. Idag är dessa planterade och utgör små grönskande oaser mellan den annars så kompakta trähusbebyggelsen.

Att få sitta och njuta av årummet från Stadsgårdens uteservering en varm sommardag ger en oförglömlig upplevelse.

Skönheten ligger i den enkla och vardagliga bebyggelsen som fått leva med i tiden. (Lottas krog)

Byggnaderna är ofta i två våningar med bostäder en trappa upp och verksamheter av olika slag i bottenvåningen. (Roospiggiska gården)

Ån utgör stadskärnans självklara centrum som grovt sett inryms mellan Centrumleden och Trädgårdsgatan. Innanför dessa gator är den medeltida stadsplanen fortfarande intakt och utgör det skelett som bebyggelsen är knuten till.

Historiens spår överlagrar och griper in i varandra vart än blicken vänds. Arboga är en stad som levt med i tiden och bebyggelsen har delvis fått anpassa sig därefter.

Staden kan inte, förutom några fåtal exempel, visa upp någon storslagen stilarkitektur. Skönheten ligger istället i den enkla och vardagliga bebyggelsen som fått leva med i tiden.

Det är de smala gränderna och gatorna som ger Arboga dess speciella charm. Varje gata är historisk mark med dunkla erinringar om gångna tider.

I Arboga innerstad finns fortfarande en betydande del av den äldre bebyggelsen kvar och gatorna behåller på så sätt sin måttfulla småstadsidyll där husfasader och plank bildar väggar i rummet.

Byggnaderna är ofta i två våningar med bostäder en trappa upp och verksamheter av olika slag i bottenvåningen, vilket ger liv och rörelse åt innerstaden. Bostäderna innebär också att livet inte stannar av på kvällen när butikerna har stängt.

Det lilla torget ansluter fint till Nygatan.

Den naturliga medelpunkten i våra gamla städer var stadens torg. Tanken med torgen var just att åstadkomma ett skyddat och slutet rum för sådana allmänna aktiviteter som inte gick att inrymma i någon byggnad. Här hölls marknad och ting och även rättning med svärd i det fria.

Det äldsta torget i Arboga är Stora torget. Enligt nordtysk modell låg här Arbogas första rådhus med fångkista, handelsgårdar samt Helgeandskyrkan, som på 1630-talet byggdes om till stadens nya rådhus. Placeringen av dessa byggnader betonar ytterligare den betydelse torget hade förr i tiden.

Vid mitten av 1600-talet anlades stadens andra torg, Järntorget, i samband med de stora regleringar som då genomfördes i rikets städer. Syftet var att ge städerna ett mer monumentalt och storslaget uttryck. Utseende skulle ge anseende.

Delvis liknande tankegångar återkom vid slutet av 1800-talet, vilket bland annat återspeglar sig i bankpalatset Örnens storslagna byggnad. Tillsammans med Trefaldighetskyrkan dominerar dessa byggnader helt Järntorget uttryck.

Så sent som på 1960-talet fick Arboga sitt tredje torg, Nytorget, i samband med att ett nytt modernt centrum anlades vid Ahllöfsgatan. Denna gång var det de kommersiella krafterna som drev fram en ny platsbildning.

Att skapa nya öppna platser i våra stadskärnor har visat sig vara en grannliga uppgift. Platserna har ofta fått karaktären av stora ödsliga och blåsiga betongrum. Så inte i Arboga där det lilla torget ansluter fint till Nygatan. Tyvärr dock på bekostnad av att Ahllöfsgatan huggits av och tappat all sin forna karaktär.

Våra städer innehåller ytterligare en typ av finrum, parkerna. Parkernas historia är inte särskilt gammal. Långt in på 1800-talet var kyrkogårdarna städernas enda parker. Övrig obebyggd mark nyttjades som regel av stadens borgare till kålgårdar (grön-saksland). I Europas överbefolkade industristäder blev det dock med tiden nödvändigt för folks hälsa att anlägga små gröna oaser. Parkerna blev mycket uppskattade och mot slutet av århundradet lanserade stadsplanerare även begreppet trädgårdsstaden, som skulle förena stadens och landsbygdens goda kvaliteter. Idén med parker spred sig även till småstäderna.

I Arboga förskönades under senare delen av 1800-talet Olof Ahllöfsparken och Stureparken namngavs den 1 maj 1890. I Ahllöfsparken anlades en servering, en musikpaviljong samt en kägelbana. Parken är än idag den oas den var avsedd att vara. Fortfarande kan man här njuta av en kopp kaffe till musik medan blicken vilar på Kägelbanan, som står som en vacker bortre fond och döljer Centrumleden som stryker alldeles förbi.

I dagarna har ideella krafter också anlagt en vacker kryddgård i parkens ena ände, som för tankarna till franciskanerordens tidigare verksamhet i staden.

Stureparken har gått ett sämre öde till mötes. Parken har skurits bort från stadskärnan sedan Centrumleden byggdes. Dessutom skär numera Stureleden på ett olyckligt sätt rakt igenom parken. Parken är dock välskött och har stora vackra träd, men det är mycket få Arbogabor som numera promenerar i den.

1976 genomförde Suzanne Lindhagen och Peter Thagaard en inventering och studie av bebyggelsen i Arboga stadskärna. I denna utmärkta skrift, som har titeln ARBOGA INNERSTAD finns bland annat kapitlet »En beskrivning av innerstaden«. Beskrivningen är upplagd som små promenader utmed stadens gator och redogör på ett detaljerat och uttömmande sätt för stadens olika rum. För vidare studier hänvisas därför till denna skrift. Ovanstående beskrivning inskränker sig därmed till ett mer övergripande och tillbakablickande förhållningssätt.

Kägelbanan står som en vacker bortre fond och döljer Centrumleden som stryker alldeles förbi.

Stadens grönska

Den svenska stadens särdrag och kvalitet är att den är liten, rymligt byggd och innehåller mycket träd och grönska.

Idag ser allt fler också grönskans betydelse för att åstadkomma hållbara städer och samhällen. Såväl ekologiska, sociala som kulturella värden finns att ta vara på.

För de människor som bor i staden har grönskan stor betydelse för livskvalitet och hälsa. Platser med grönska är också platser för möten, stillhet, avkoppling, frisk luft och möjligheter till promenader, lek, spel och motion.

Arbogas stadsmiljö har under lång tid haft betydande inslag av träd. Stadens mark har formats av olika trädgårdskulturer till parkanläggningar, kyrkogårdar, alléer och strandpromenader. Stadsbyggare och trädgårdsarkitekter har sedan 1800-talet

utnyttjat grönskan för att förstärka stadsrummet och visa vägen, men också för att försköna och mjuka upp stadens arkitektur.

Parker, grönområden och grönska i form av träd och buskar i gaturummet är därför en av de viktiga byggstenar som tillsammans med byggnader, gator, torg och vatten ger staden dess struktur och karaktär.

Planeringen av det gröna i Arboga har de senaste årtiondena blivit eftersatt, tillfälligt och kortsiktigt. Kommunens försämrade ekonomi har slagit hårt mot underhåll, förnying och skötsel av grönområden och parker.

Staden besväras nu av det faktum att den trädplantering, som i större skala genomfördes en bit in på 1900-talet, är i sådant skick att en total utslagning kan ske, exempelvis i samband med en kraftig höststorm.

En övergripande bedömning säger att inga större trädplanteringar i stadskärnan har gjorts under de senaste 25-30 åren. Med tanke på att träd som planteras i stadsmiljöer beräknas kunna ha en livslängd av 50 till 75 år är situationen alarmerande.

För att vi och nästkommande generationer skall få njuta av stora träd och stadsgrönska måste därför medel för förnyingsplanteringar avsättas omgående. Vad vore exempelvis Strandvägen utan den fantastiska lövträdstunneln? Och vilket skönhetsvärde representerar det 100-åriga magnolia-trädet i kvarteret Remsnidaren?

För att möjligen erhålla en någorlunda lämplig åldersfördelning på trädbeståndet krävs vidare att dessa nyplanteringar görs regelbundet under många år in på 2000-talet. Detta arbete bör föregås av en inventering så att en långsiktig träd- och grönplan kan upprättas. En förhoppning är att tillsättandet

av en stadsträdgårdsmästare med årliga resurser kan stoppa eftersläpningen.

Det finns inget annat sätt att förnygra träd utmed gator och i parker än att plantera nya.

Trädens funktion som stadsbyggnadselement är idag minst lika viktig som tidigare. Dessutom har de flera andra viktiga funktioner i stadskärnan, som att producera syre, rena luften från avgaser, dämpa trafikbuller, öka luftfuktigheten, ge skugga, bryta och dämpa vindar och utjämna temperaturen.

Träden skapar ekologisk balans och biologisk mångfald. Ett 75 år gammalt gatuträd representerar ett värde av ungefär 70 000 kronor, men trädets värde som luftrenare och klimatförbättrare är både omätbart och oumbärligt. Trädens stora skönhetsvärde gör också att en stad rik på träd är en stad rik på skönhet. Vi behöver därför varje träd vi kan få plats med i stadskärnan, nu och framöver.

Vad vore exempelvis Strandvägen utan den fantastiska lövträdstunneln?

Våra gamla vackra stadskärnor liknas ibland vid konstverk som man kan gå omkring i. (Västerlånggatan)

1998 års bebyggelseinventering

Sommaren och hösten 1998 genomfördes en bebyggelseinventering av Arboga stadskärna. Inventeringen är en uppdatering av den inventering som genomfördes av Suzanne Lindhagen och Peter Thagaard 1976. Det område som har inventerats är alltså samma som 1976 enligt kartan nedan. Av ekonomiska skäl har inventeringen denna gång begränsats till byggnadernas exteriörer.

Materialet har bearbetats under 1999 genom arkiv- och litteraturstudier och utmynnat i en Byggnadsordning för Arboga stadskärna. I denna delas innerstaden in i olika miljöer som beskriver olika tidsperioder. Dessa miljöer behandlas som helheter, där de kulturhistoriska och stadsbildsmässiga värdena redovisas. Avsikten med Byggnadsordningen är att

beskriva ett övergripande förhållningssätt till dessa miljöer samt till stadskärnan som helhet. För en mer detaljerad värdering av enskilda fastigheter hänvisas till inventeringsblanketterna. Dessa ska bearbetas digitalt och läggas in i Riksantikvarieämbetets nyligen framtagna Bebyggelseregister. Därmed underlättas framtida uppdatering samt hanteringen vid lovfrågor. Dessutom innebär detta att inventeringen blir tillgänglig för gemene man på Internet.

Nedanstående kartbild redovisar också de miljöer och byggnader som är förklarade som byggnadsminnen eller åtnjuter någon form av skydd i gällande detaljplaner. Som framgår är omfattningen av detta skydd inte alls i paritet med stadskärnans kulturhistoriska värde (se sidorna 45 och 58).

Stadens funktioner

Våra gamla vackra stadskärnor liknas ibland vid konstverk som man kan gå omkring i. Konstverk som vi på gott och ont ständigt påverkar och förändrar, men som vi också präglas och påverkas av.

Utgångspunkten för att våra städer ska fungera är dock att de innehåller basala funktioner, som bostäder, arbetsplatser, affärer och kommunikationer.

Dessutom och lika viktigt är emellertid att skapa utrymme för våra rent mänskliga behov. Staden är ju till för oss människor och därför måste där också finnas platser för kultur, fritid, möten, samvaro, avkoppling, nöjen, omsorg, vård, lärande, skönhet, identitet med mera.

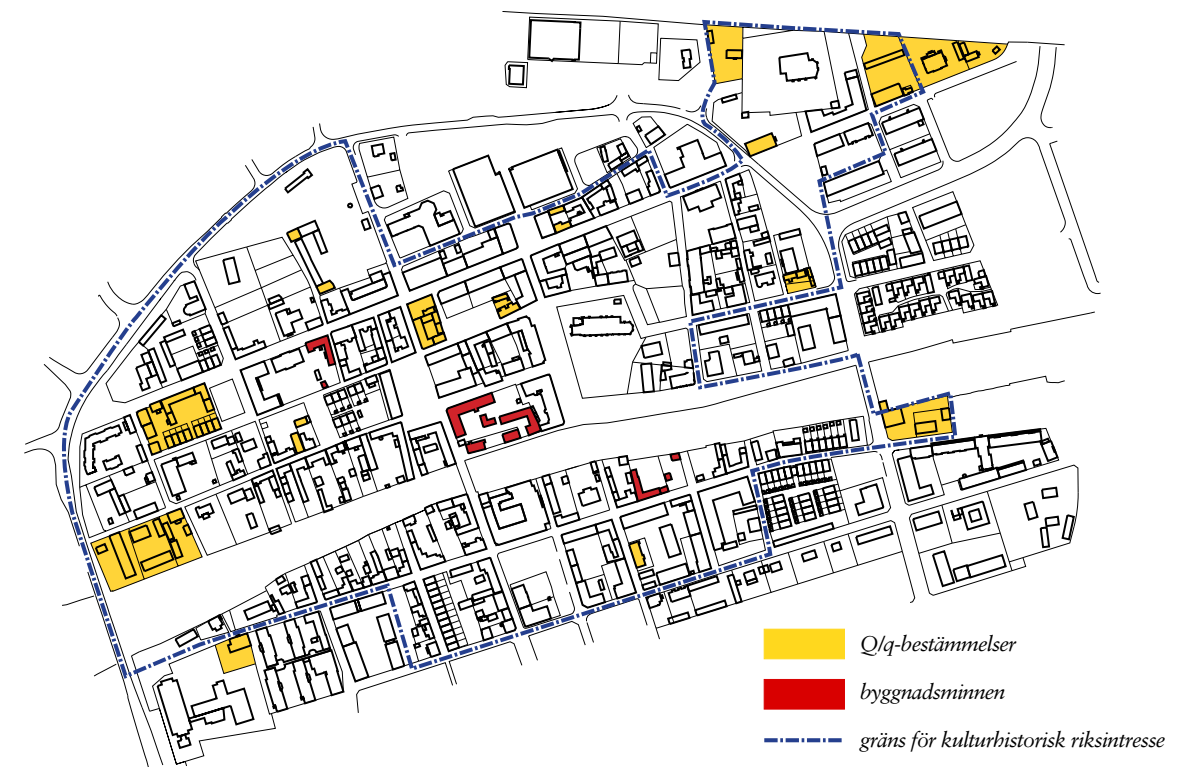
Hur vi upplever staden påverkas dessutom av utbud, service, tillgänglighet samt mer subtila förnimmelser som skala, form, material, täthet, över-skådlighet, ljus, lukter, ljud etc.

För att en stad ska uppfylla alla dessa krav och för att delarna ska sammanfogas till en helhet krävs planering av kunniga personer inom flertalet

professioner. Denna övergripande planering, som presenteras i den kommunala översiktsplanen, utförs på direktiv från kommunfullmäktige och speglar därmed de långsiktiga politiska ställningstagandena i kommunen.

Ibland vill man göra en grundligare studie av en del av kommunen. Denna plan kallas då fördjupad översiktsplan. Särskilt betydelsefulla avsnitt i översiktsplanen kan också behöva förtydligas. Dessa avsnitt kan då behandlas för sig i en egen liten skrift. ARBOGA STADSKÄRNA är exempel på en sådan skrift som fokuserar på bebyggelsemiljöerna i innerstaden.

För att en stadskärna ska fungera långsiktigt måste den innehålla en lagom blandning av ovannämnda funktioner. En stadskärna som förlorar någon av dessa delar, till exempel handeln, tappar också i andra delar. Under arbetet med översiktsplanen kommer det därför att krävas mer ingående studier av stadens samtliga funktioner.

Kulturhistoriskt värde

Kulturmiljö kan beskrivas som spår av människors liv och verksamhet eller som vardagens utformning under olika tidsskeden. Kulturmiljön är alltså något alldagligt och självklart, något vi ständigt har omkring oss och som vi tar för givet.

Oftast märker vi inte heller förrän i efterhand när värdefulla inslag i miljön gått förlorade. Det är därför det krävs aktiva insatser för att uppmärksamma, identifiera och skydda värdefulla miljöer. Ansvaret för värnandet om vår kulturmiljö delas av oss alla.

Det största ansvaret måste dock tillskrivas fastighetsägarna. Dessa har stora rättigheter att för-

foga över sina fastigheter, men också i lag uttryckta skyldigheter om hänsyn, varsamhet och underhåll till sina fastigheter.

Kulturmiljövård innebär emellertid inte att all äldre bebyggelse ska bevaras. Successiva förändringar i stadsmiljön är en förutsättning för att våra stadskärnor ska leva och utvecklas och givetvis måste även vår tid få dokumentera sig i stadsbilden.

För att kunna bedöma vad som är viktigt att bevara krävs därför att man tar fram ett kunskapsunderlag genom inventeringar och analyser, vilket denna skrift är ett exempel på.

Arboga har förmånen att ha en ovanligt rik och välbevarad bebyggelsemiljö. Detta manar till extra försiktighet när man planerar stadens fortsatta utveckling. Det är ju viktigt att även den nya bebyggelsen på ett harmoniskt och rättvisande sätt infogas i stadskärnan så att stadens identitet och karaktär inte går förlorad utan istället utvecklas.

Kulturhistoriskt värde i form av bebyggelse innehåller flera aspekter. Viktigast är kanske den historieberättande. Bebyggelsen är ju ofta det enda påtagliga som finns kvar av vår historia. Upplevelsen av äldre bebyggelse kompletterar och bidrar därmed med ytterligare en dimension till de skrift- och bildmässiga framställningarna.

De mest uppenbara skälen för att värna en speciell bebyggelsemiljö kan också formuleras i alldagliga termer som: för att vi tycker om den, för att den är vacker, för att den betyder något för oss, för att vi har många minnen förknippade med den.

Vi känner helt enkelt att kulturmiljön har grundläggande betydelse för vårt behov av skönhet, trygghet, gemenskap, identitet, kontinuitet, tillhörighet med mera. Man säger att miljön har ett bruksvärde, det vill säga den har en social och estetisk funktion för oss som lever och verkar i den.

Ibland ökar detta bruksvärde med tiden. För fastighetsägaren kan effekten emellertid vara den motsatta. Särskilt i stadskärnorna där markpriserna hela tiden ökar. För denne är det bytesvärdet som är det intressanta, det vill säga den ekonomiska avkastning som bebyggelsen kan ge. Här föreligger en konfliktsituation mellan allmänintresset och de enskilda intressena som måste hanteras.

Denna konfliktsituation har ökat under 1900-talet. Så länge som de materiella tillgångarna var knappa och dyrbara, svarade de praktiska förutsättningarna för en långsam och försiktig förändring av kulturmiljön. Så var det i Sverige i stor utsträckning ända fram till vårt sekel.

Det är först under senare delen av 1900-talet som vi har fått möjligheten att mycket snabbt och radikalt förändra och riva hela stadsdelar och därmed fullständigt omgestalta hela miljöer. Ibland har detta skett utan minsta hänsyn till de befintliga värdena och det nya har heller inte anpassats till den omgivande miljön.

Därmed har insikten om att något också går förlorat vid dessa stora förändringar ökat. Ibland är upplevelsen omedelbar vid en förändring och kan nästan kännas som ett personligt angrepp, men oftast kommer känslan långt senare.

Den till synes värdelösa bebyggelsen visade sig betyda mer än vad man först anade. Det handlar då om djupare och mer svårdefinierade värden som har att göra med symboler, traditioner, hembygd, kultur, kontinuitet, tidsuppfattning och världsbild.

Betydelsen av dessa värden blir uppenbar först när de ställs på sin spets till exempel i en krigssituation när en angripare, som ett led i strategin, systematiskt raserar allt som har med den inhemska kulturen att göra, eller efter ett krig när människor bestämmer sig för att återuppföra hela stadsdelar så som de en gång såg ut.

För att vi tycker om den, för att den är vacker, för att ...

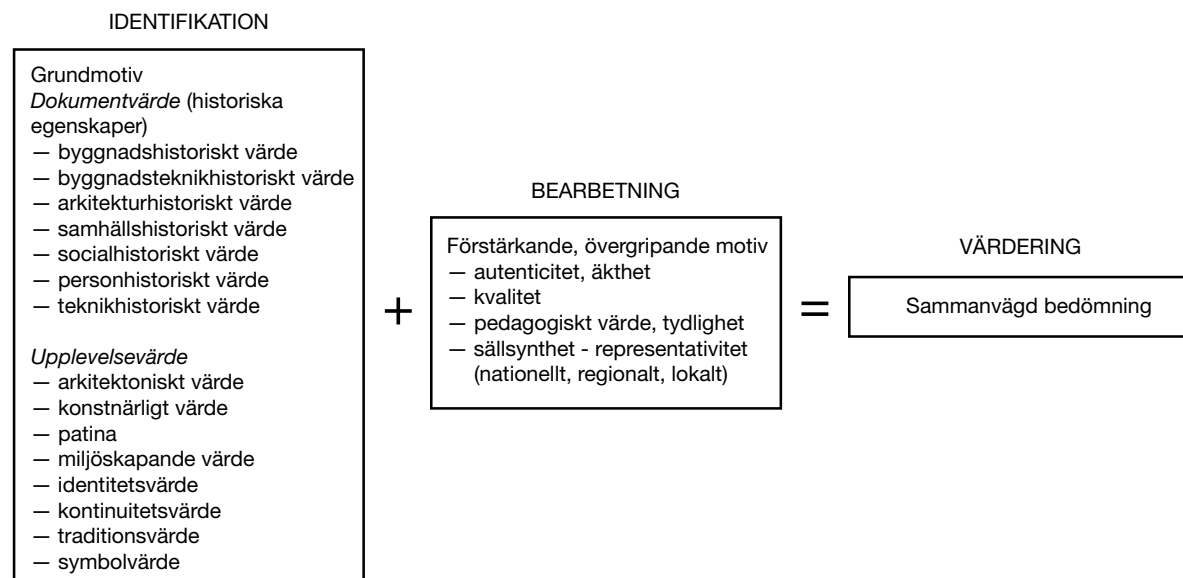
För att analysera och få gehör för dessa mer svårdefinierade värden krävs kunskaper och analysmetoder. Kulturhistoriskt värde är ju som vi sett inte något entydigt vetenskapligt begrepp, utan innehåller också delar som har att göra med upplevelser och känslor. Det är då lätt att tala om tyckande.

Riksantikvarieämbetet har bland annat därför tagit fram ett system för kulturhistorisk värdering (se nedan). Systemet går i korthet ut på att identifiera bebyggelsens historiska värden. Med dessa som grund formuleras sedan de mer subtila upplevelsevärdena som exempel konstnärligt värde, patina.

Till detta läggs sedan också vissa förstärkande värden som äkthet, sällsynthet etc.

Tillsammans bildar detta grund för den motivtext som ska förklara varför en miljö eller en byggnad är värdefull och hur den ska behandlas för att bibehålla sitt värde.

I detta sammanhang måste också tilläggas att kulturmiljön givetvis även är viktig för forskningen inom flertalet discipliner samt ur ekonomisk synpunkt. Nya tankar om hushållning med resurser och en bärkraftig utveckling manar till vård och underhåll av vår bebyggelsemiljö. Säkert har vi också mycket att lära från äldre byggnadsteknik, när vi nu av ekologiska skäl återgår till att använda »naturliga« byggnadsmaterial.

Arboga innerstad är av riksintresse för kulturminnesvården.

Lagstiftning

Skyddet av kulturmiljön styrs i Sverige av ett flertal lagar. De viktigaste när det gäller skyddet av stadsmiljöer är Miljöbalken (MB), Plan- och bygglagen (PBL) och Kulturminneslagen (KML).

Kommunerna har huvudmannaskapet för tillämpningen av PBL, medan huvudmannaskapet för de två övriga lagarna ligger på staten via Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna.

Här nedan följer en kort redogörelse för den huvudsakliga innebörden av dessa lagar som rör kulturmiljövården.

Miljöbalken

Miljöbalken är en övergripande lag som syftar till att värna miljön som helhet. Lagen verkar parallellt och genom andra lagar.

Arboga innerstad är klassat som ett riksintresse för kulturminnesvården enligt MB 3 kap 6§ och skyddas därmed mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön. För att detta riksintresse skall säkerställas fullt ut kräver lagen också ett kommunalt ansvar genom PBL. Synnerligen märklig bebyggelse skyddas som byggnadsminne genom KML av Länsstyrelsen.

Det kulturhistoriska riksintresset i Arboga stadskärna motiveras enligt följande:

Småstadsmiljö, som genom planstruktur, medeltida stenbyggnader och småskalig träbebyggelse ger en uppfattning om karaktären hos en ekonomiskt, kyrkligt och politiskt – historiskt medeltida stad.

Uttryck för riksintresset är:

Den ovanligt regelbundna medeltida stadsplanen, klosterkyrkan och de ovanligt många bevarade medeltida stenbyggnaderna och stenkällarna. Tomtstrukturen och de bebyggda åstränderna. Välbevarade borgargårdar från 1700- och 1800-talen. Medeltida kulturlager.

Plan- och Bygglagen

Plan- och Bygglagen innehåller bestämmelser om planläggning av mark, vatten och byggande samt anger att det är en kommunal angelägenhet att handha detta. PBL behandlar därmed också skyddet av kulturvärdena samt anpassningen av nyproduktionen till befintlig miljö.

I 3 kap finns, förutom grundläggande krav på underhållsplikt, varsamhet och hänsyn till kulturvärdena även förbud mot att förvanska byggnader som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt.

Dessa krav beaktas i alla enskilda tillståndsärenden, det vill säga mark-, bygg- och rivningslov.

Enligt PBL har kommunerna även möjlighet att direkt i detaljplaner eller områdesbestämmelser reglera bebyggelsemiljöns utformning, meddela utökad bygglovsplikt och rivningsförbud samt ange utformnings-, varsamhets- och skyddsbestämmelser (Q/q-bestämmelser).

Varsamhetsbestämmelserna förtydligar då den generella hänsyn som gäller alla byggnader, medan skyddsbestämmelserna är mer långtgående och är kopplade till särskilt värdefull bebyggelse.

Detaljplanerna över Arboga stadskärna är fortfarande i huvudsak så kallade exploateringsplaner vilka ringa värnar de kulturhistoriska värdena. Denna brist regleras lämpligen genom att generella tilläggsbestämmelser kopplas till samtliga detaljplaner i stadskärnan.

Kulturminneslagen

Kulturminneslagen slår i sitt första kapitel fast, att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och att ansvaret för detta delas av oss alla.

Lagen innehåller bestämmelser om fornminnen, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen samt utförelse av kulturföremål ur landet.

Fornminnen skyddas bland annat vid markarbeten genom kravet på tillstånd och kontroll från Länsstyrelsen. Kravet gäller för hela Arboga stadskärna.

Beträffande byggnadsminnen säger lagen bland annat i 3 kap att en byggnad, park, trädgård eller annan anläggning som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett synnerligen märkligt bebyggelseområde får förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen, som då också har att upprätta skyddsföreskrifter för detta.

Arbogas kyrkor skyddas enligt kulturminneslagens 4 kap 3§ som bland annat stadgar att kyrkobyggnader uppförda före 1940 inte på något väsentligt sätt får ändras utan tillstånd av riksantikvarieämbetet.

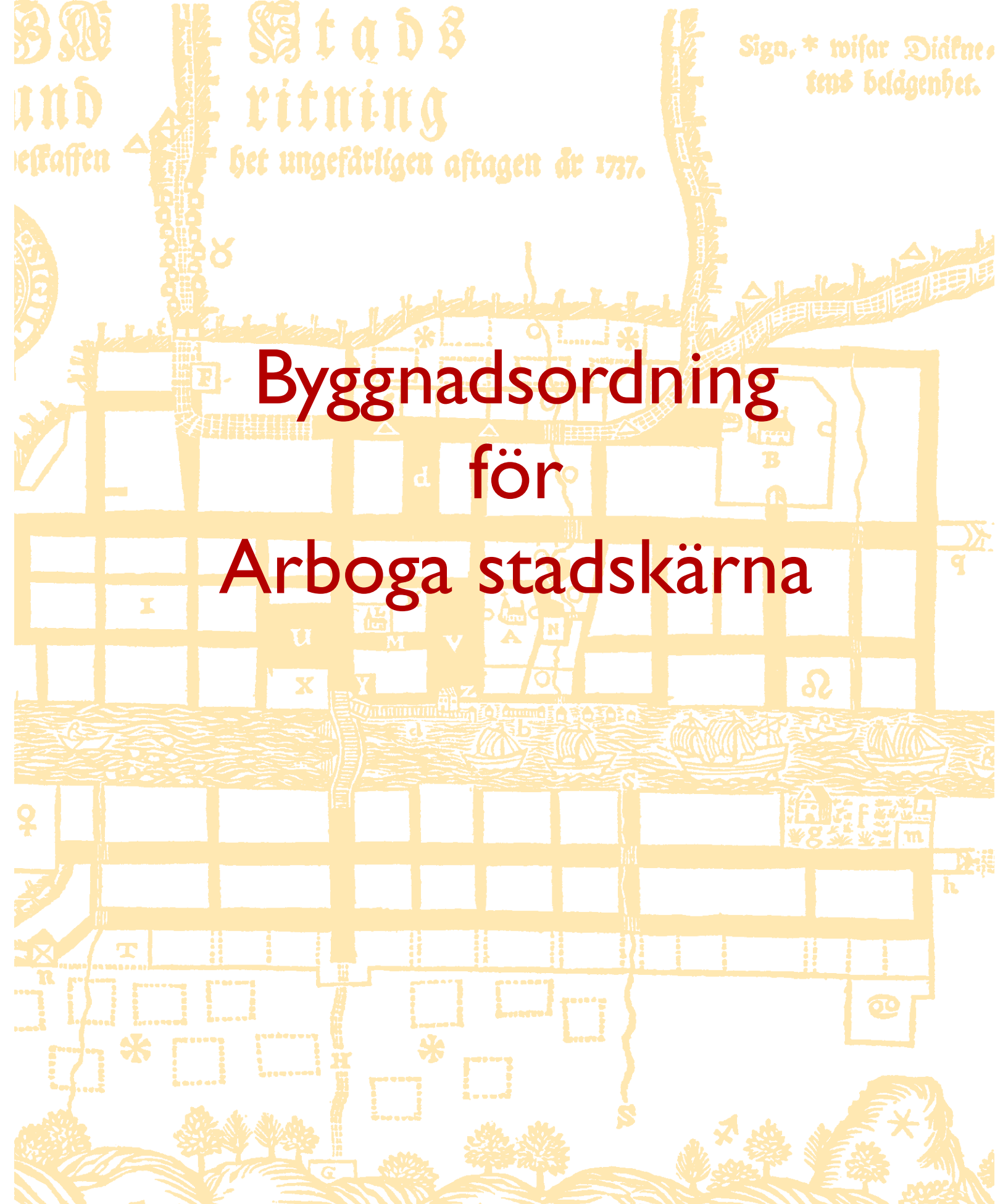
I övrigt omfattas Arboga innerstad idag endast av tre stycken byggnadsminnen (se karta sidan 41).

Dessa är:

Kv Fältskären 2, 3. (Crugska gården.)

Kv Kungsgården 3, 5. (Bebyggelsen vid Labron.)

Kv Riksföreståndaren 5. (Museibygggnaden.)

Byggnadsordning för Arboga stadskärna

Bakgrund

Byggnaderna i våra städer har reglerats genom olika lagstiftningar sedan medeltiden. Dessa lagstiftningar har haft avgörande betydelse för hur städerna har kommit att utformas.

Efter hand kompletterade städerna dessutom lagstiftningen med lokala byggnadsordningar »till stadens prydnad utvändigt samt säkerhet för eld invändigt«. Dessa hade fördelen att vara anpassade till förhållandena och förutsättningarna i den enskilda staden. Lokala byggnadsordningar för städerna infördes som ett allmänt krav i 1874-års byggnadsstadga.

Under 1900-talet gick utvecklingen mot en alltmer generell och rikstäckande lagstiftning och de lokala byggnadsordningarna avskaffades helt i och med 1947 års bygglagstiftning.

I en så särpräglad och bebyggelsehistoriskt intressant stad som Arboga finns det anledning att återskapa en lokal byggnadsordning. Denna gång dock inte i form av en lagstiftning utan:

En byggnadsordning som anger uttalade förhållningssätt till karaktärsdragen i den bebyggelse och de miljöer som speglar olika epoker i stadskärnans historia. Detta för att bidra till en gemensam syn för hur Arbogas särart ska tillvaratas i stadens fortsatta utveckling, så att även kommande generationer ska få möjlighet att känna igen och känna stolthet över de värden som representeras av staden Arboga.

Byggnadsordningen kompletteras av ett antal bilagor i form av råd och anvisningar. I dessa ges vägledning vid den praktiska tillämpningen av de uttalade förhållningssätten.

Beträffande den planmässiga regleringen ska på sikt tilläggsbestämmelser kopplas till samtliga detaljplaner i stadskärnan. I dessa regleras generella markanvändnings-, utformnings-, verksamhets- och skyddsbestämmelser samt förhöjd lovplikt och rivningsförbud (Q/q-bestämmelser).

Vid ändringar i befintlig bebyggelse kan krav på antikvarisk förundersökning och sakkunskap komma i fråga.

Målsättning för stadskärnans bevarande och utveckling

- Arboga stadskärna är en kulturhistoriskt och socialt värdefull miljö av riksintresse som skall bevaras, vårdas och återanvändas i största möjliga omfattning.
- Den blandning av olika funktioner och verksamheter som nu kännetecknar stadskärnan skall behållas och utvecklas.
- Det är speciellt viktigt att dess nuvarande roll som handels- och servicecentrum får vara kvar.
- Boendet bör öka genom att plats anvisas för ny bebyggelse.
- Alla förändringar bör föregås av omsorgsfull och kvalificerad projektering så att värdena i de befintliga miljöerna kan definieras och beaktas.

Byggnadsordningen är ett uttryck för Plan- och bygglagens hänsynsregler

- Byggnadsordningen med tillhörande råd och anvisningar skall antas som en del i den kommande översiktsplanen för Arboga kommun.
- Byggnadsordningen utgör därmed ett viktigt underlag för tillämpningen av Plan- och bygglagens regler om hänsyn till stads- och landskapsbild, natur och kulturvärden, byggnaders egenart och helhetsverkan samt miljömässiga värden.
- Byggnadsordningen är enbart vägledande för beslut i detaljplaner och bygglov och förhållningssätten är generella. Det innebär att det är först i det enskilda ärendet som Plan- och bygglagens hänsynsregler prövas juridiskt.
- Byggnadsordningen i sig uttrycker inte heller någon avvägning mot andra allmänna eller enskilda intressen.

Stadstyper

Den svenska staden har en 1000-årig historia. Under denna period har förnyelsen och förändringen av våra stadskärnor oftast skett mycket långsamt. Under vissa expansiva skeden i samhällsutvecklingen har emellertid förändringarna varit mer omvälvande. Det går därför med utgångspunkt från hur det svenska samhället varit organiserat att urskilja följande stadstyper:

MEDELTIDSSTADEN ~1000-1530

HANDELS- OCH HANTVERKSSTADEN ~1530-1860

INDUSTRIALISMENS STAD ~1860-1980.

Ur den sistnämnda kan i sin tur två samhällsstrukturer urskiljas:

LIBERALISMENS STAD (1860-1930) och

DEN FUNKTIONELLA STADEN (1930-1980)

Arboga

Det speciella med Arboga är att stora delar av bebyggelsen från tidigare epoker fått leva vidare.

Staden kan därför visa upp bebyggelse från samtliga avgörande perioder i den svenska stadens utveckling.

Den främsta orsaken till detta är att Arboga klarat sig från stora stadsbränder vilket annars i omgångar drabbat flertalet av rikets städer. Den norra stadskärnan har inte brunnit sedan 1513.

Arboga innerstad tillhör därmed en av våra absolut äldsta och mest välbevarade stadskärnor. Staden är dessutom väldokumenterad genom bevarade rådstuguprotokoll sedan 1451.

Medeltidsstaden

Staden är en av de viktiga institutioner som, tillsammans med kyrkan, kungamakten och den organiserade handeln, markerar övergången från forntid till medeltid i vårt land.

Med stadsväsendet fick de styrande kontroll över de ekonomiska, juridiska, politiska och kyrkliga funktionerna i riket. Här lades också grunden till det övergripande sociala samhällsansvaret genom inrättande av hospital och helgeandshus (ålderdoms- och fattighem). Genom staden byggdes staten.

Städerna organiserades efter tyskt mönster med borgmästare, rådmän och gillen. Från mitten av 1300-talet planlades också städerna efter de nordtyska förebilderna i form av ett organiskt rutnät med de gemensamma rummen i form av rådhusorg och kyrkplats.

Betydande karaktärsdrag

Arboga anlades på 1200-talet som en utskeppningshamn för bergslagsjärnet. Allt vi idag känner pekar på att det rätvinkligt upplinjerade gatusystem som då lades ut, eller mycket tidigt reglerades, är samma gator som vi fortfarande vandrar på, 700 år senare.

Den medeltida stadsplanens gatunät och fastighetsindelning utgör den struktur som allt annat är uppbyggt kring och är därmed en viktig del i det riksintresse som är utlagt över stadskärnan.

Arboga tillhör också den handfull svenska städer som i någon omfattning har kvar medeltida bebyggelse. De bägge kyrkorna utgör ståtliga landmärken och är en viktig del av stadens siluett. Den övriga profana bebyggelsen ligger som solitärer på den norra sidan av ån. Dessa byggnader utgör omistliga inslag för stadens medeltidskaraktär. Tyvärr är flera av dessa byggnader grovt förvanskade. De bägge stenhusen i Ahllöfsparken utgör tillsammans med kringliggande träbebyggelse och grönska ett fint miljöavsnitt. Under marknivå finns ett imponerande antal medeltida gråstens- och tegelkällare bevarade.

Förhållningssätt till medeltidsstaden

- Den medeltida stadsplanens gatunät och tomtstruktur vidmakthålls. I samband med större ingrepp i gatunätet återställs förvanskade delar och asfalterade ytor förses med gatsten.
- Den medeltida bebyggelsen skyddas genom q-bestämmelser i kommande planbestämmelser och för enstaka byggnader begärs byggnadsminnesförklaring.
- Byggnadernas framvuxna historiska utformning vidmakthålls. Grova förvanskningar återställs dock varsamt.
- Värdefulla exteriörer och interiörer vårdas så att de behåller sitt kulturhistoriska värde.
- Varsamhet och respekt för tillståndsplikten iaktas för det tjocka medeltida och historiska arkeologiska kulturlagret samt de däri ingående källarna.

Stadssigillet från 1330

Handels- & hantverksstaden (trästaden)

Handel och hantverk fick endast bedrivas i städerna. Dessa var omgärdade med ett staket och vid alla tillfartsvägar fanns tullstugor, den så kallade Lilla tullen. Genom skråväsendet reglerades näringsverksamheterna och städernas handelsrättigheter definierades genom uppdelningen i uppstäder och handelsstäder.

Städerna styrdes av magistraten som utsågs av dess borgare och ämbetsmän. För att tituleras borgare krävdes att man var jordägare eller uppbar burskap i något handels- eller hantverksskrå. Hushållen var stora och fungerade som egna produktionsenheter med omfattande självhushållning genom djurhållning och odlingslotter utanför stadens staket.

Betydande karaktärsdrag

Handels- och hantverksstaden är intimt förknippad med den skandinaviska trästaden, som är vår regions kanske viktigaste bidrag till det europeiska kulturarvet.

Arboga tillhör en av de få svenska städer som fortfarande kan visa upp hela sammanhängande trästadsmiljöer. På grund av att staden klarat sig från stora stadsbränder har bebyggelsen fått leva vidare genom århundradena och har därför stor kronologisk och social spännvidd.

Även ett stort antal överloppshus har bevarats, vilka bidrar till förståelsen av gångna tiders levnadsförhållanden.

De större handelsgårdarna har reveterats (putsats) för att minska brandrisken och för att efterlikna de förnämare stenhusen. Tyvärr har också en del bebyggelse tilläggsisolerats på ett sådant sätt att den förlorat sin forna karaktär.

Den medeltida stadsplanen med sina trånga gator och vattugränder bidrar med sin struktur till själva sinnebilderna av den svenska trästaden.

Förhållningssätt till trästaden

- Trästadsmiljöerna skyddas genom Q/q-bestämmelser i kommande planbestämmelser. För delar av miljön och bebyggelsen begärs byggnadsminnesförklaringar.
- All förvaltning, vård och upprustning av byggnader utgår från att respektera det kulturhistoriska värdet såväl för den enskilda byggnaden som dess omgivning.
- Bebyggelsens framvuxna struktur och utformning vidmakthålls bortsett från nutida element, metoder, material, kulörer och detaljer som återställs till den övervägande tidskaraktären hos respektive byggnad.
- Överloppshus underhålls och nyttjas på ett sådant sätt så miljöns kulturhistoriska värde består.
- Värdefulla interiörer vårdas så att de behåller sitt kulturhistoriska värde.
- Byggnaderna utnyttjas för ändamål som är förenliga med bevarandet.
- Åtgärder för brandskydd, säkerhet och tillgänglighet vidtas så att det är förenligt med det kulturhistoriska värdet.
- Åtgärder mot översvämningar, och för att säkra Arbogaåns stensatta stränder vidtas.

Liberalismens stad (stenstaden)

Liberalismens stad är främst kopplad till den expansiva perioden kring sekelskiftet. Utvecklingen av de nya energikällorna, kommunikationerna och de svenska snilleindustrierna innebar att städernas befolkning fördubblades på bara några årtionden.

Genom skräväsandets upphörande och näringsfrihetens genomförande erbjöds helt nya möjligheter för individen, näringarna och handeln.

Ett övergripande samhällsansvar växte fram, vilket visade sig genom nya institutioner, reformer och lagstiftningar.

Bebyggelsemässigt är denna period förknippad med framväxten av stenstaden.

De nya byggnaderna, de breda gatorna och inslaget av parker bröt abrupt både i uttryck och skala från den äldre bebyggelsen. Ledstjärnorna var framkomlighet, sundhet (rymd, ljus och luft), brandsäkerhet och skönhet.

Betydande karaktärsdrag

Det småskaliga hantverket i Arboga expanderade till industrier och massiva tegelbyggnader, vackert utformade i olika stilarter, uppfördes i stadens utkanter. För direktörerna byggdes pampiga tjänstebostäder och folkrörelserna byggde stilfulla samlingslokaler. Bankerna, som hade en nyckelroll under denna epok, uppförde bankpalats i stadskärnan.

Även det kommunala och statliga byggandet expanderade kraftigt. Skolor, brandstation, kraftverk, stadsingenjörskontor och sjukhus uppfördes i närmast monumental skala.

Bebyggelsen från denna epok avtecknar sig som storslagna solitärer i stadskärnan. Vid den östra änden av Nygatan är byggnaderna så många att man kan tala om en hel miljö. Tyvärr skär centrumleden olyckligt rakt igenom detta utsnitt.

Det stora miljövärdet från denna tid är annars parkerna, även om dessa också naggats i kanten av trafikleder.

Bankerna hade en nyckelroll under denna expansiva epok och byggde påkostade palats i stadskärnan.

Förhållningssätt till stenstaden

- Stora delar av den återstående bebyggelsen skyddas genom q-bestämmelser i kommande planbestämmelser.
- Byggnadernas ursprungliga färg, fasadmaterial, fasadindelning, takform och takbeklädnad bevaras och återställs.
- Tidstypisk prägel på fönster, entréer och andra detaljer behålls och återställs.

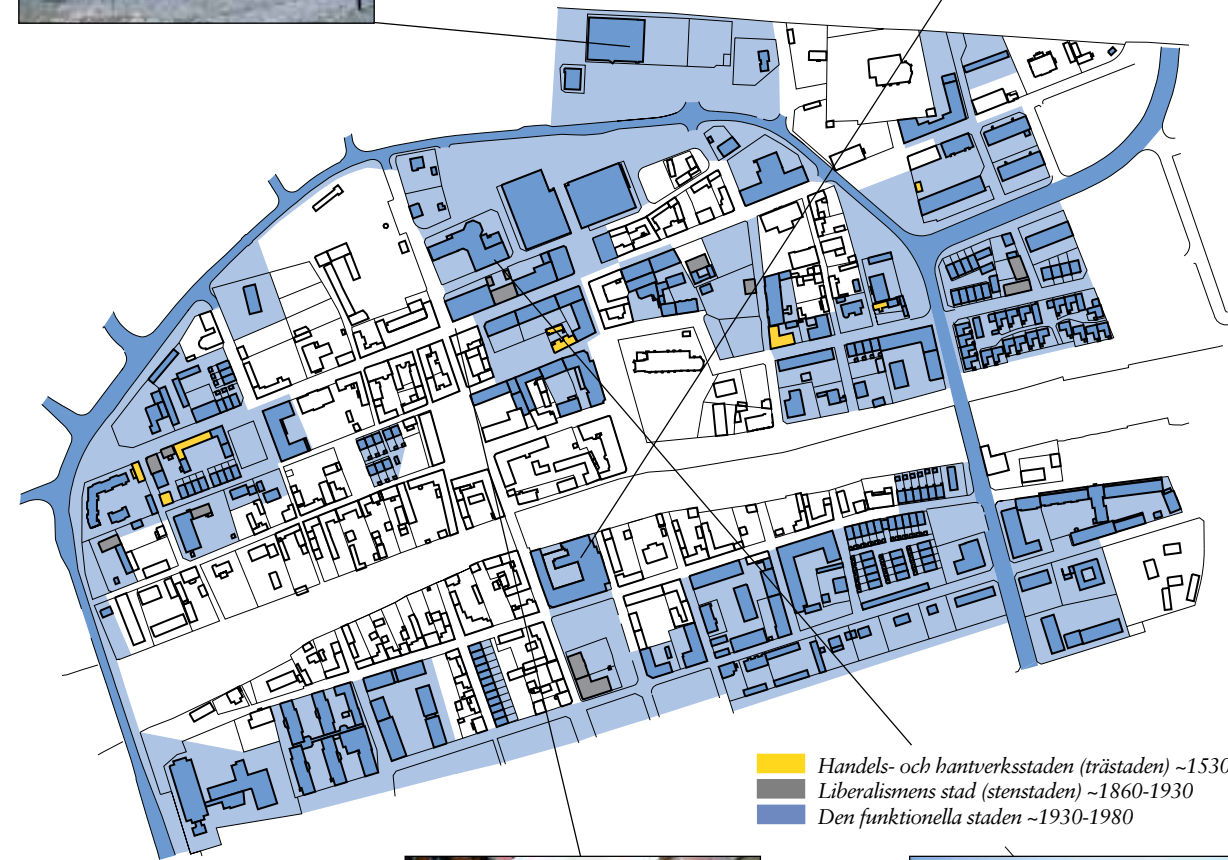
Den funktionella staden

Den funktionella staden är främst kopplad till bygandet av det svenska folkhemmet och bilsamhället. Folkhemstanken var att förse alla med moderna bostäder i städernas ytterområden. När stadskärnorna sedan tömts på boende skulle de saneras till förmån för handel och förvaltningar.

Bilen blev den självklara utgångspunkten för formandet av det nya produktions- och konsumtions-samhället.

Tidsandan kännetecknas av storskaliga samhällsprojekt inspirerade av en stark tro på den moderna teknikens möjligheter och en vilja till ett breddat välstånd. Den moderna staden skulle byggas.

Vi har nu även lämnat denna epok bakom oss och är i full färd med att bygga den postmoderna staden, som är ett resultat av det framväxande tjänste- och informations-samhället.

Betydande karaktärsdrag

I Arboga stadskärna byggdes bland annat medborgarhus, varuhus, bibliotek och polishus, vårdcentral samt centrumled och stora parkeringar. Idag kvarstår också ett antal rivningstomter från denna tid.

Bebyggelsen kan fortfarande i vissa fall kännas som främmande inslag i kulturmiljön, på samma sätt som stenstadens bebyggelse säkert också gjorde på sin tid. Det är därför ännu för tidigt att uttala sig om denna bebyggelses betydelse för stadens karaktär.

Lite speciellt för Arboga är att ett stort antal radhus uppfördes i innerstaden. Troligen ansåg man att denna bostadstyp hade likheter med bebyggelsen från den gamla trästaden. Ett antal mer eller mindre lyckade pastischer vittnar om detta.

Förhållningssätt till den funktionella staden

- Oförvanskad utformning av tidstypisk bebyggelse från den tidiga funktionalismen vidmakthålls.
- För enskilda byggnader bör förberedelser för skydd genom q-bestämmelser vidtas.

Dagens Arboga

Vidstående kartbild visar den mosaik av bebyggelse och miljöer som är dagens Arboga. Samtliga stads-epoker finns representerade. Byggnadsordningen avser i första hand gälla för den del av stadskärnan som är förklarad som riksintresse för kulturmiljövården.

Betydande karaktärsdrag

Stadskärnans övergripande karaktärsdrag motiveras i riksintresset enligt följande:

Småstadsmiljö, som genom planstruktur, medeltida stenbyggnader och småskalig träbebyggelse ger en uppfattning om karaktären hos en – ekonomiskt, kyrkligt och politiskt-historiskt medeltida stad.

Uttryck för riksintresset är:

Den regelbundna medeltida stadsplanen, klosterkyrkan och de ovanligt många bevarade stenbyggnaderna och stenkällarna. Välbevarade borgargårdar från 1700- och 1800-talen. Medeltida kulturlager.

Övergripande förhållningssätt till hela stadskärnan

Kulturhistorisk och karaktärsskapande bebyggelse, miljö och struktur bevaras och förnyas varsamt

Befintlig bebyggelse, miljö och struktur av värde för stadskärnans karaktär, kulturhistoria och skönhet bevaras så att varje tidsepok i stadens historia blir läsbar. Förändringar görs med respekt för helheten samtidigt som de blir tydligt avläsbara. Befintlig bebyggelse färgsätts enligt den färgkaraktär som hör tids-epoken till. Inom denna färgkaraktär görs färgvalet sedan med hänsyn till omgivande bebyggelse.

Ny bebyggelse utformas med arkitektonisk och konstnärlig kvalitet

Ny bebyggelse placeras företrädesvis med långsidan i gatulinjen. Bebyggelsen infogas med omsorg och i samspel med eller i medveten kontrast till omgivande bebyggelse. Ny bebyggelse gestaltas med samma tydlighet, läsbarhet och uttryck för tiden som finns hos den äldre bebyggelsen.

Det offentliga rummets attraktivitet stärks

Det offentliga rummets betydelse för upplevelsen av staden medför särskilda krav på dess utformning och på den bebyggelse som vänder sina fasader mot detta rum.

• Gatu- och torgrum

Stadskärnans gator och torg vårdas med utgångspunkt från sina historiska karaktärer och funktionella grunder. Gatu- och torgrum som förvanskats genom ökade trafikytor återställs. För att återskapa rumsverkan förses obebyggda fastigheter med plank.

• Gröna rum

Innerstadens parker vårdas och vidmakthålls efter de kvaliteter som utgår från parkernas funktion i staden samt deras kulturhistoriska värden. Gröna ytor och trädplanteringar som förvanskats eller undanträngts återställs.

• Inredning

Ljussättning och skyltar anpassas till stadsbilden och utformas så att de berikar staden, samverkar med byggnadernas utformning och underordnas det kulturhistoriska värdet. Skyltådor, stora belysta skyltytor och lysande taks skyltar undviks helt.

- Medeltidsstaden ~1000-1530
- Handels- och hantverksstaden (trästaden) ~1530-1860
- Liberalismens stad (stenstaden) ~1860-1930
- Den funktionella staden ~1930-1980
- Park
- Gräns för riksintresse

Några årtal ur Arbogas historia

1200	(omkring) Landsförsamlingens kyrka står färdig	1526	Lämnar förste munken klostret
1286	Namnet Arboga första gången i skrift. Fornsvenska Arbughæ = åkrök	1529	Lämnar munkarna klostret och kyrkan ges till borgarna som församlingskyrka
1297	Kyrkomöte, landets samtliga biskopar	1536	Herremöte
1330	Stadens sigill	1539	Gustav Wasa firar jul i Arboga
1375	Kyrkomöte	1544	Herredag
1381	Riksrådsmöte (Bo Jonsson Grip)	1546	Herredag med vapensyn
1396	Kyrkomöte	1559	Harnesksmidet börjar
1406	Kyrkomöte, förbud mot spådomskonster	1561	Riksdag, Arboga artiklar
1417	Kyrkomöte i Maria Magdalena, det vill säga landsförsamlingens kyrka	1579	Ålägges staden reparera Stadskyrkan
1423	Kyrkomöte	1572-81	Cecilia Wasa i Arboga
1435	Riksmöte "Sveriges första riksdag" Engelbrekt rikshövitsman	1597	Riksdag
1436	Riksmöte, uppsägelsebrev till Kung Erik	1611	Inkvarteringar. Franska soldater slåss på torget
1440	Riksdag med kungaval, Kristofer av Bayern	1620	Privilegier
1450	Rådsmöten	1626-28	Arboga myntverk
1467	Erik Nilsson slår Nils Stures folk och plundrar Arboga	1624	Häxprov
1471	Riksdag, Sten Sture riksföreståndare	1638	Skräddarskrå
1474	Kyrkomöte, om universitet	1647	Snickarskrå
1480	Stadsbrand	1650	Stadsbrand (söder)
1488	Herremöte	1674	Kungens lustläger vid Hjälmare kanal
1501	Mördas Jens Falster (Örebro slotts danske fogde) av bergsmän i Arboga	1683	Guldsmedskrå
1512	Riksdag	1710	32 städer under Arboga skrået
1513	Stadsbrand	1730	Pest. Kungliga rådet till Arboga
1517	Riksdag	1730	Arbogas handelsrätt i Bergslagen upphör
1520	Brandskattas staden av danska hären	1731	Konung Fredrik i Arboga
1522	Myntverk, Arboga Öre	1734	Arboga kringlor
1523	Gustav Wasa får silver från klostret	1745	Flera hus flöt bort vid islossningen
1525	Brand	1776	Reparation av Hjälmare kanal
		1795	Vattnet gick över Storgatan
		1801	Hertigen av Baden omkommer i Arboga
		1808	Ryska krigsfångar
		1810	Lilla tullen (stadens dike) avskaffas

Omtalade produkter, personer och litteratur

ARBOGA ÖL

»Kommer efter som Arboga öl«, 1471 års riksdag »... några läster tyskt öl blev uppslaget för bönderna. Därför gävo de röster såsom han begärde som ölet gav«. Laurentius Petri om Sten Sture.

ARBOGA GRAF

Gamla kanalen.

ARBOGA MYNTVERK

1626-28. Vid Höjen. Klippning 1 öre 1626. Rundmynt 1627-28. Arboga Fyrk.

ARBOGA PAPPERSBRUK

Ett uppströms staden år 1670 inrättat bruk. Drevs endast kort tid.

ARBOGA SIK

Under 1700-talet var sikfisket i Arbogaån mycket omtalat.

ARBOGA KRINGLOR

1734 började Arboga kringlor försäljas i Stockholm.

GULDSMEDER

Ämbete redan under 1500-talet. Från 1683 hölls skråsammankomsterna enbart i Arboga. Stadsstämpel en örn. Årsbokstäver A 1733-34, B 1735 och så vidare fram till 1757. Från 1759 den för hela landet påbjudna stämpelordningen. Mästare bland annat Magnus Hansson (1646-76) ålderman och rådman. Johan Dragman (1701-46), H A Christiernin (1740-1760), C F Seseman (1782-1819) och C P Åberg (1790-1831).

HARNESKMAKARNA

Arboga var huvudort för det svenska harnesksmidet. Första mästaren 1559. Privilegier 1607. Mest kände mästare Johan Menlös ålderman 1669. Arbetade åt svenska kungarna Karl XI och Karl XII och hertig Fredrik av Holstein.

GELBRICHT

»Gelbricht, mercator in arbugha« 1293. Förste till namnet kände arbogabon.

BALTZAR ROKUS

Arbogas mest kände tenngjutare 1743-87, rådman.

PER KRAFT DÅ

Svensk konstnär född i gården vid sydvästra brofästet.

ARBOGA TÄNKEBÖCKER

Rådstuguprotokoll med början år 1451. En av de tidigaste tänkeböckerna i Sverige.

TISBE

Titeln på svensk litteraturs första värdsliga drama, skrivet av Arbogarektorn Olai Arbogensis Asteropherns. Uppfört av djäknarna i Arboga 1610.

ARBOGA KÄNNING

Topografisk klassiker utkommen 1737 skriven av Jacob Benjamin Lohman. År 1659 utkom i Åbo en annan Arbogaskildring *Encomium Arbogiae* av Simonius Arbogensius.

ARBOGAMINNEN

Upppteckningar av J L Saxon som var tidningsman i Arboga under slutet av 1800-talet.

Bebyggelse

Medeltida kyrkobyggnader

ST. OLOF. omtalad endast en gång 1297. Låg troligen efter eller ovanför Västerlånggatan, i närheten av torget.

HELIGA TREFALDIGHET. Stadskyrkan. Ursprungligen Franciskanerkloster.

ST. NICOLAI. Landsförsamlingens kyrka från tidigt 1200-tal.

ST. NICOLAI sunnan ån. Medeltidens stadskyrka.

Grunden återfunnen och delvis utgrävd 1964.

HELGEANDSKYRKAN. Nuvarande Rådhuset.

Från 1400-talet. Kungsgård under Gustav Wasa.

Ombyggd på 1700-talets mitt efter ritningar av Hårleman.

HELGA KORS KAPELL. Senmedeltida. Vid Dragmansgatan.

Medeltida profana byggnader

GILLESSTUGA (trolig) i hörnet Nygatan-Baggens gränd.

HELGEANDS GILLESSTUGA vid Västerlånggatan.

MEIJERSKA GÅRDEN vid Västerlånggatan.

ARBOGA MUSEUM. Äldsta delen från 1400-talet. Ofta sedd gäst i huset var Karl XI.

LASSE BJÖRNSSONS STENHUS vid Västerlånggatan.

MEDELTIDA STENHUS vid Smedjegatan.

FAHLSTRÖMSKA LOFTBODEN vid muséet.

RÅDHUSET. Uppfördes 1472-76 som kyrka.

MEDELTIDENS RÅDHUS. Helvetesgården. Fångkistan troligen bevarad. Kv Oxenstierna.

MEDELTIDA KÄLLARE: I Arboga finns ett stort antal bevarade (karta sidan 53).

Övriga byggnader norr om ån

STADSKÄLLAREN. Uppfördes 1738. Arkitekt var Nicodemus Tessin dy.

KUNGSGÅRDEN från 1650-talet. I stora salongen stod

Karl XII lit de parade 1719 under färden till Stockholm.

LADSTADEN vid Kapellbron. Lastkaj sedan 1200-talet.

Byggnader söder om ån

CRUGSKA GÅRDEN vid Storgatan. Tidigt 1700-tal.

HEIJKENSKIÖLDSKA SJKHUSET vid Storgatan. Byggt 1880. Arkitekt J.F. Åbom.

I.O.G.T.-byggnaden vid Storgatan. Sveriges första allmänna samlingslokal.

LOTTAS KROG. Här har drivits krogrörelse sedan 1700-talet. Kv. Sämskmakaren.

ELVERKET vid Hamnbron. Färdigbyggt 1899.

Turbinerna finns kvar.

GÄDDGÅRDEN, tidigare säteri beläget utanför staden, ägt av bl.a. von Fersen

Torget

Under medeltiden fram till 1750 hälften så stort. På torgets norra sida låg Helgeandshuset.

Gården på torgets norra sida byggdes på 1700-talet av rådman Roospigge.

Gården i söder, Stadsgården är också från 1700-talet.

Gatunamn

VÄSTERLÅNGGATAN = Allmänningsgatan. Lars Björns-sons gata.

SMEDJEGATAN = Hans Guldsmeds gata.

RÅDHUSGATAN = Kloster eller Brödragatan.

KAPELLGATAN = Korsgatan.

Litteratur

Lokalhistoria

Alla Tiders Arboga
Alla Tiders Arboga
Arboga
Arboga
Arboga
Arboga
Arboga
Arboga Innerstad
Arboga krönika
Arboga känning
Arboga Minnes årsböcker
Arboga stads historia I
Arboga stads historia II
Medeltida bebyggelse och
reglering i Arboga
Om Arboga stads rådhus
Sturetidens monetära system
Sällsamheter i Västmanland
Västmanland i våra dagar. Del III
Västmanland målarbygd-
bruksbygd-bergslag
Översiktsplan

Lokalhistoria småtryck

Arboga
Arboga
Arboga
Arboga
Arboga Baptistförsamling
Arboga Gille
Arboga kår 100 år
Arboga känning
Arbogaminnen
Arboga Rederi-Bolag
Arboga Sparbank
Arbogautställningen
Hamnordning för staden Arboga
Medeltidsmålningar i Arboga stadskyrka

Hans Almgren
Käll- och litteraturlösteckning. 1997 ny förteckning
RAÄ i serien Medeltidsstaden
Historien om staden vid åbågen
Försök till beskrivning av Sveriges städer T G Rudbäck 1855
H Sundberg i Roosvals Sveriges städer
Utställningen 1935
En studie av bebyggelsen Suzanne Lindhagen och Peter Thagaard
Gustav Bergström 1890
JB Lohman 1737
Arboga Minne
Sven Ljung med byggnadshistorik av Bengt Söderberg
Carl-Fredrik Corin

Johan Anund
Gunnar Bergquist
Bo Franzén
Bonzo Berggren
Vestmanlands Allehanda

Länsstyrelsen, Länsmuseet och Fornminnesföreningen
Förslag 1990 Arboga kommun

Vägvisare över Sveriges städer 1935
En resandes anteckningar 1911
Helga Sundborg 1926
Svenska demokratins födelsestad
1859-1959, Arboga Baptistförsamling
1903, Arboga Gille
1887-1997, Arboga kår
Urklipp Svenska Dagbladet
Saxon
Arboga Rederi-Bolag
1878-1978
1935
1857

Plan och bebyggelsehistoria

Den måttfulla staden
Den svenska staden
Den moderna stadens födelse
Gamla svenska städer

Suecia Antiqua
Svenska Hus
Svensk Stad I och II
Nya hus i en gammal stad
Staden – hur vill vi ha den
Stadens form
Stadens Mönster
Stad i trä

Bevarande och urvalskriterier

Byggnadskultur 1983:1
Nasjonale verdier og vern av kulturmiljøer
Kontinuitet och förnyelse i kulturmiljö-
arbetet i kommunerna
Kulturminner fra nyere tid
Kulturmiljøvård 1995:1-2
Riktlinjer för planläggning av
kulturhistoriskt värdefull bebyggelse
Verneverdi og utvelgelsekriterier

Analysmetoder

Realistisk byanalyse
SAVE
Stedtanalyse
Stockholms Byggnadsordning

Boverkets rapport nr 1995:7
Thomas Hall och Katarina Dunér
Eva Eriksson
Svenska Teknologföreningens avdelning för
byggnadskonst, Stockholm 1908-1930
Erik Dahlberg
Thomas Hall och Katarina Dunér
Gregor Paulsson
Sture Balsgård
Riksantikvarieämbetet
Janos Kleineisel
Riksantikvarieämbetet
Sten Rentzhog

Svenska föreningen för byggnadsvård
Riksantikvarieämbetet i Norge

Svenska Kommunförbundet
Riksantikvarieämbetet i Norge
Riksantikvarieämbetet

Stockholms stadsbyggnadskontor
Riksantikvarieämbetet i Norge

Karl Otto Ellefsen, Dag Tvilde
Miljø og Energiministeriet i Danmark
Miljøvernsdepartementet i Norge
Ur Stockholms översiktsplan 1997

Arkiv

Arboga kommun	Kartor, rådstuguprotokoll, magistratsprotokoll och byggnadsstadgor
Arboga bibliotek	Arbogahyllan
Lantmäteriverket i Gävle	Kartor med mera
Länsstyrelsen i Västerås	Kartor med mera
Västmanlands läns museum	Kartor, fotografier med mera
Arboga museum	Kartor, fotografier med mera

Kartor

1631	Åkesson. Kartläggning av Arboga. Kan vara 1651 på LV
1644 eller 1645	Åkesson. Avritning av staden. Borta?
1666?	Första stadskartan. Ägarförteckning. LV
1673	AK. Tub A1 i källaren
1674-95	Oxenstjärna. Ägarförteckning. AK. Mätningkontoret
1678	Tomterna söder om ån
1688	Karta över Arboga stad. J Karlsten. LV
1688	Redovisning av ägoområde. J Karlsten. LV
1689	Gripenhjärms Mälarkarta. Stadsvy över Arboga. KB
1692	Dahlbergs Mälarkarta. Stadsvy över Arboga
1730-60	Arboga. Tullkarta odaterad. KB
1745	Ägarförteckning över stadens utmarker. LV, AK
1750, 97, 99	Wiblingen KB, UU, KA
1751	Stadskarta med ägarförteckning, gatunamn och minnesmärken Stenhusen markerade. LV, AK
1773	Ägokarta över Kafvelstena. LV
1801, 02	Hagström UU, KB
1856	Atlas över Sveriges städer. Ljunggren Bonniers
1857	Stadskarta. Första kartan med all bebyggelse inritad. AK
1879	Stadskarta med bebyggelse och ägarförteckning. LV, AK
1917	Stadskarta. AK

Förkortningar	AK Arboga Kommun, LV Lantmäteriverket, KB Kungliga biblioteket, UU Uppsala Universitetsbibliotek
---------------	--

Arboga är väl dokumenterat med ägarlängder över fastigheter och odlingar. Detta exempel är en avmätning å till staden lydande åker. K Hagman 1744.

